

84С
44
Фронт, Фронт

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК III

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1951

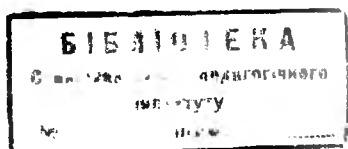
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

К.

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК III

89401

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1951

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

В. С. Ільїн (головний редактор), *Ф. Т. Жилко* *П. С. Лисенко*.

Диалектологический бюллетень, выпуск III.

(На українском языке)

Редактор *І. Г. Гомельська*.

Техредактор *Н. П. Рахліна*.

Коректор *Н. І. Загороднюк*.

БФ 04166. Зам. № 1096. Тираж 1000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. аркушів 6,25. Обл.-видавн. аркушів 6. Папер. аркушів 3,125. Підписано до друку 23/Х 1951 р. Ціна 7 крб. 50 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.

П. С. ЛИСЕНКО

ОГЛЯД МАТЕРІАЛІВ, ЗІБРАНИХ ДЛЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ в 1948—1949 рр.

Ще до війни в Інституті мовознавства АН УРСР розпочалась підготовча робота по створенню Діалектологічного атласа української мови. У 1941 р. в Києві відбулася Перша республіканська діалектологічна нарада, присвячена складанню Діалектологічного атласа української мови. В нараді, крім широких кіл мовознавців України, брали участь також учені Москви, Ленінграда, Ростова на Дону тощо. На цій же нараді був обговорений і в основному схвалений перший проект „Питальника для збирання діалектних матеріалів української мови“, складений у 1940 р. Обмеженим тиражем цей Питальник був виданий на склогографі і розісланий по університетах і педагогічних інститутах України.

Війна перервала роботу по збиранню діалектних матеріалів для атласа української мови. Більше того, в часи війни загинули всі матеріали наради і всі записи, зроблені експедиціями в 1940—1941 рр. З часу Першої республіканської діалектологічної наради в Києві (1941) і до кінця 1947 р. робота по збиранню діалектних матеріалів української мови не провадилась.

Після семирічної перерви в 1948 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР знову розпочав роботу по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. В лютому 1948 р. на Другій республіканській діалектологічній нараді з участю керівників кафедр держуніверситетів, педагогічних та вчительських інститутів України був обговорений і в основному схвалений новий варіант Питальника. Обговорюючи цей варіант, учасники наради подали ряд суттєвих зауважень, які необхідно було взяти до уваги при підготовці його до друку. Для остаточної редак-

ції Питальника та інструкції з урахуванням рецензій ряду кафедр української мови університетів і педагогічних інститутів дирекція Інституту мовознавства створила комісію в складі В. С. Ільїна, Ф. Т. Жилка і П. С. Лисенка.

Остаточна редакція Питальника була повністю схвалена Вченою радою Інституту. Крім того, назву „Питальник“ ухвалено було замінити назвою „Програма“.

На початку 1948 р. цю Програму надруковано було як проект, а після випробування в польових умовах і остаточного схвалення Третьою республіканською діалектологічною нарадою — видано в 1949 р. масовим тиражем.

Протягом 1948—1949 рр. за цією Програмою записано діалектний матеріал української мови лише в незначній кількості населених пунктів (близько 300). Отже, темпи збирання матеріалів народних українських говорів Української РСР не відповідають тим широким масштабам, які намічаються перспективним планом нашої роботи. „Ми маємо намір за найближче десятиріччя, — як говориться в § 1 інструкції до Програми, — обслідувати для українського Діалектологічного атласа близько 6 тисяч населених пунктів Української РСР, із них 3 тисячі шляхом експедицій і 3—4 тисячі анкетним способом, заочно“. Якщо виходити з того, що за два роки обслідувано всюю близько 300 населених пунктів, то при таких темпах для обслідування 6 тис. населених пунктів потрібно буде не 10, а 40 років.

Два роки праці показали, що не всі міжобласні діалектологічні центри працювали з однаковою інтенсивністю. Якщо Київський і Дніпропетровський міжобласні діалектологічні центри працювали порівнюючи задовільно, а Чернівецький і Харківський принаймні розпочали свою роботу, то Одеський і Львівський міжобласні діалектологічні центри, судячи з тих матеріалів, що надійшли до Інституту мовознавства в 1948—1949 рр., ще не включилися в роботу по збиранню діалектних матеріалів для ДАУ¹. Недопустимим є те, що кафедри української мови Одеського і Львівського державних університетів ні в 1948, ні в 1949 рр. не надіслали до Інституту мовознавства жодної заповненої Програми. Це тим більше прикро, що як кафедра Одеського держуніверситету, так і Львівського займалися дослідженням говорів української мови.

¹ ДАУ — Діалектологічний атлас української мови.

Не всі кафедри української мови вузів України здійснюють збирання матеріалів для ДАУ за єдиною загальною програмою. Так, інститути, які входять до Львівського міжобласного діалектологічного центра, збирають матеріал за Львівським обласним питальником. За цим питальником працюють в Ровенській, Волинській, Закарпатській областях, частково в Дрогобицькій і Станіславській. Значна частина матеріалів збирається наспіх, без достатньої перевірки і редагування на місцях перед тим, як вони мають бути надіслані в діалектологічний центр.

Крім цих загальних зауважень, матеріал для ДАУ, зібраний в 1948—1949 рр., викликає ряд серйозних зауважень з погляду його змісту і оформлення.

Насамперед треба відмітити, що не на всі питання Програми даються відповіді. У відповідях трапляється чимало пропусків, причому різними збирачами діалектного матеріалу вони пояснюються по-різному. Одні ставлять номери питань і прочерки після них, другі відповідають словами „не вживається“, „не було“, „не знає“ і т. д., а треті просто пропускають номери Програми без жодного зауваження. Так, в матеріалах Харківського державного університету (с. Польова, Дергачівського району) при заповненні лише розділу лексики без жодної примітки пропущено 42 питання. В даному випадку зовсім незрозуміло, чи пропуски свідчать про відсутність тих чи інших термінів і понять в даній місцевості, чи, може, це результат неохайності збирачів матеріалу. Неуважне ставлення до справи з боку збирачів є зовсім недопустимим, адже часті пропуски різних термінів можуть привести до того, що в результаті ні по одному слову не можна буде скласти карти без значних прогалин¹.

За всіх обставин треба орієнтуватися на те, що жодне питання Програми не повинно залишатись без відповіді.

Особливо не слід залишати питання без відповіді або ставити помітки „не вживається“, „не було“ і т. д. в підрозділі „Б“ („Чи вживається у вас слово і яке його значення?“). Тут необхідно вказувати, яке ж інше слово замість зазначеного є в цій говірці.

¹ У практиці роботи над лінгвістичним атласом району озера Селігер саме так трапилось в селігерській експедиції 1936 р. Попередня обробка матеріалів показала, що на багатьох картах десятки пунктів виявилися необслідуваними щодо того чи іншого явища. Для ліквідації помилок, припущених діалектологічною експедицією 1936 р., довелося вдруге посилати групу діалектологів у 1938 р.

Якщо немає не тільки слова, а й відповідного поняття, то це також треба відмічати. Дуже важливо встановити, чи вживаються які-небудь інші похідні слова від того самого кореня, від якого утворено слово, подане в Програмі. Більше того, розкривати значення слова, — як відмічається в атласі району озера Селигер, — обов'язково, навіть якщо формулювання цього значення повністю збігається з визначенням, даним у Питальнику¹.

В ряді випадків у відповідях допускаються помилки внаслідок неувважності спостерігача, а також недостатнього знання окремих пунктів Програми². Так, на питання 31 („Як у вас називається повозка для перевезення: а) снопів, сіна, соломи, б) дров, в) зерна?“) в матеріалах Київського державного університету (с. Ташань, Переяслав-Хмельницького р-ну) на підпункт „в“ знаходимо таку відповідь: „Зёрно вóз'ат' м' і шкотáрой“³.

На питання 78 („Як у вас називається *жук*—*олень* чи *рогач* (*рогаль*), чи *розсохач*, чи *тур*, чи *бугай*...?“) в матеріалах Чернівецького державного університету (м. Кути, Кутського р-ну, Станіславської обл.) знаходимо таку відповідь: „Олен'ї жийут' у лісах“.

А ось ще приклади нерозуміння семантики окремих слів Програми. На питання 133 („Чи вживається у вас слово *верета*, *верето* (-рядно)“?) в матеріалах Херсонського педагогічного інституту (с. Станіслав, Білозерського р-ну) знаходимо таку відповідь: „Висіт' в э р э т е н о“. В цих же матеріалах на питання 195 („Чи вживається у вас слово *керпець*, *керпці* (=постіл, личак)?“) у відповіді записано так: „Приготóв пост' іл' мен'і“, де слово „постіл“, „постоли“ сприйнято за „постіль“; на таку ж відповідь (пост'іел') натрапляємо і в матеріалах Житомирського педагогічного інституту (с. Ходаки, Коростенського р-ну).

Мало хто із записувачів розуміє слово *поскромити* (питання 183). Так, в матеріалах Житомирського педагогічного інституту (с. Ходаки) на це питання дається відповідь — *скоробити*; в матеріалах Сталінського педінституту можна натрапити на різні відповіді: *поскробити* (с. Оленівка), *поскробити* (с. Благодатне), *зскрэбті* (с. Валер'янівка), *поскоробец'а* (с. Селідівка) і т. д.

¹ Лингвистический атлас района озера Селигер, изд. Академии наук СССР, 1949, стор. 25.

² Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови, К., 1948.

³ Тут і всюди приклади подано точно так, як вони записані в матеріалах.

На питання 165 („Чи вживається у вас слово *під* і яке його значення?“) в матеріалах Вінницького педінституту (с. Гнатівка, Піщано-Брідського р-ну, Кіровоградської області) знаходимо таку відповідь: „Під стіртою полуднали косарі“, а в матеріалах Одеського квадрата (с. Станіслав): „Підпич'ам була кочерга“. З відповіді неясно, чи збирач матеріалів не розуміє слова *під* в таких значеннях, як воно подано в Програмі, чи його в даній місцевості не вживають, а розуміють *під* тільки як прийменник.

На питання 188 („Чи вживається у вас слово *перса*, *перси* (=груди) і яке його значення?“) в матеріалах шостого квадрата (с. Станіслав) дана така відповідь „Лежали груди землі“. Видно, що збирач не розуміє слова *перса*, *перси*.

На питання 41 („Як у вас називається блискавка: а) з громом, б) без грому?“) в матеріалах Конотопського державного учительського інституту (с. Тиниця, Бахмацького р-ну, Чернігівської області) дається така відповідь: „Блискало так сільно що цілу ніч було так видно як вден“, а в матеріалах шостого квадрата (с. Станіслав) така відповідь: „Дощ був з грбом“.

Часто відповіді даються правильно, але неповно, недостатньо. Так, на питання 25 („Як у вас називаються різні періоди росту і досягання жита, пшениці...?“) в матеріалах Чернівецького квадрата (м. Кути, Кутського р-ну) знаходимо таку відповідь: „Жито вже досягає барзо живва будут“.

На питання 90 („Як у вас називається *дядько* чи *стрий/ко/*, чи *вуй/ко/...*?“) в цих же матеріалах маємо відповідь: „У мене йе т'іл'ко одін вуйко“. Тимчасом загальновідомо, і це підтверджується матеріалами з Львівського квадрата (пор. с. Нижні Гаї, Дрогобицького р-ну), що *стрик*, *стрийко* — це батьків брат, *вуйко* — це материн брат.

На питання 21 („Як у вас називається *ціп* і його частини...?“) в матеріалах Одеського квадрата (с. Станіслав) знаходимо таку відповідь: „Отам лажит' д е р ж а к (рідше — маховік)“. Які, крім цього, частини ще має *ціп*, — про це не говориться.

На питання 30 („Як у вас називається стебло огірків, кавунів, динь, гороху...?“) в матеріалах Київського квадрата (с. Гнатівка, Уланівського р-ну, Вінницької області) знаходимо відповідь: „Хтос' півне без мене вибирав гоїркі бо гудина потолочена“. А в матеріалах Одеського квадрата (с. Станіслав) — „Кавун'ача гудина“ і т. д.

У записках окремих кафедр можна знайти зразки того, як треба фіксувати відтінки значення того чи іншого слова. Так, в матеріалах кафедри Дніпропетровського університету (с. Кринички, Криничанського р-ну) на питання 7 („Як у вас називається місце, де молотять...?“) знаходимо таку відповідь: „Де молот'ат' / це м'ісце називалос'а т' і к // г а р м а н / це вже розкладаний на току хліб // розложів на одін г а р м а н“.

На питання 63 („Як у вас називається курча чи куря, чи курінь...?“) в тих же матеріалах дається така відповідь: „Курі-пй'а т а т' і / кóтр'і встэпу л'ітают' / ман'ус'ін'кі / а к у р ч' а т а / це вже наш'і“.

На питання 113 („Воли *ревуть*, корови *мукають* чи...?“) відповідь дається така: „Як їсти хот'ат' волі / то р э в у т' // коро́ва р э в э / а м у́ка й е дот'іл'атки“.

На питання 119 („Кури *сокотять* чи *кокотять*, чи *кудкудакають*, чи *квокчуть*, чи...?“) відповідь така: „Ку́ри кудкуда́хкаю́т' / ко́лі ку́рка знэсэ́т'ц'а // пэ́ред тим як на́стйс' / вона́ хóде сама́ і со́корй́т' // ко́лі курча́т клі́че / то ко́кóч'е // квóчка то вже квóкчэ“.

На подібні зразки натрапляємо в окремих записках кафедр: Конотопського державного учительського інституту (див. № 50, с. Тиниця, Бахмацького р-ну, Чернігівської області), Київського державного університету (див. той же номер, с. Ташань, Переяслав-Хмельницького р-ну), а також Чернівецького державного університету (див. № 54, с. Кіцмань), Дрогобицького державного учительського інституту (див. № 90, с. Нижні Гаї) тощо.

Проте переважна більшість матеріалів, що надійшли до Інституту мовознавства, хибує на відсутність глибокого вникання в суть питань Програми, на які складаються відповіді. Збирачі діалектних матеріалів при дослідженні говорів, часто обходять актуальні питання, пов'язані з підвищенням якості обслідування. Одним з таких питань є виявлення відтінків значення слова, виявлення семантичної сторони слова. При відповіді на те чи інше питання важливо не тільки записати слово, а й розкрити його значення. Виходячи з цього, не можна вважати задовільними відповіді на окремі питання Програми, які трапляються в матеріалах багатьох кафедр.

Так, на питання 60 („Як у вас називається *запаска* чи *понапередниця*, чи *запілка*, чи *завіска*, чи *катран*, чи *хвартух*?“) в матеріалах Чернівецького квадрата (м. Кути, Кутського р-ну) знахо-

димо таку відповідь: „Ж'інк'ї сусіцких сіл хód'ут у запáсках“. По-перше, з відповіді зовсім невідомо, що ж означає в даній місцевості *запáска*, а по-друге, невідомо, чи слово *запáска* вживається тільки в сусідніх селах, чи також і в даному селі.

На питання 162 („Чи вживається у вас слово *челядь* і яке його значення...?“) в цих же матеріалах відповідається: „У нас чéл'їдо / алé слóво чéл'ад' не говóрут“. З відповіді зовсім невідомо, що ж означає слово *чéл'їдо*.

На питання 139 („Чи вживається у вас слово *кадіб* і яке його значення...?“) в матеріалах з Вінницької області (с. Гнатівка, Уланівського р-ну) знаходимо відповідь: „Як хочеш то мóжеш вз'ати в мéне кáдіб на відер двáдц'ат' і наквásiш борщу“. Що ж таке *кадіб*, — відповідач не пояснює.

Ніде, за виключенням матеріалів кафедр Дніпропетровського і Харківського університетів, не подається значення таких слів, як: *під* (165), *яр* (166), *левада* (167), *лан* (168), *нива* (169) тощо.

Надто недостатньо розкриваються відтінки значення слів у тих випадках, коли та чи інша річ називається не одним словом, а кількома.

Так, на питання 58 („Як у вас називається а) *пояс*, *пасок*; б) *гашиник* чи *очкур*?“) в матеріалах Львівського квадрата (с. Нижні Гаї, Дрогобицького р-ну) знаходимо таку відповідь: „а) пóяс, пáсок; б) гачкóр“ — без дослідження відтінків значення цих слів. Факти ж інших місцевостей України (наприклад, с. Старої Гути, Остерського р-ну) показують, що всі ці назви розрізняються: *пояс* — сплетений з мотузків або з матерії; *очкур* — це шнурок у жіночих блузах; *пасок* — це широкий ремінь для підперізування сорочки і т. д.

Також розрізняються *пасок* і *очкур* в матеріалах з інших областей. Так, в описі говірки м. Кути, Кутського р-ну, дається таке пояснення: „Мужчїни підперізуютси пóясом або рéмнем / у жінóк се пáсок // чолов'їчий пóяс тáкож мóжна назвáти пáс-кóм // як шос' трéба зав'язáти то берóут учкóр або шнурóк“.

Не приділяється уваги виявленню відтінків значення слів у питанні 35 („Як у вас називається *козубенька*, *верейка*, *кошик*...?“), тоді як в Остерському р-ні, наприклад, *верейка* має дві ручки і вживається лише для перенесення овочів, а *корзина* має одну дужку і вживається переважно для тримання картоплі в хаті тощо. Так само в питанні 83 („Як у вас називається *окріп* чи *кипень*, чи *вар*, чи *кип'яч*, чи *кип'яток*...?“), треба звернути

увагу на різницю в значенні слів *окріп і кип'яток*. На Полтавщині, наприклад (с. Матяшівка, Великобагачанського р-ну), *окріп* — це ще не переварена вода, а лише нагріта, а *кип'яток* — це вода, що вже закипіла і т. д. і т. д.

Збирачі матеріалів до Діалектологічного атласа ні в якому разі не повинні усуватися від вивчення тих нових явищ, що показують зміни в лексичному складі говірок, а також взаємозв'язки сучасної народної мови з мовою літературною.

При ознайомленні з матеріалами, зібраними до Діалектологічного атласа української мови, складається враження, що при відповідях на питання Програми мова мало досліджується, а даються більш формальні відповіді на окремі питання Програми. В матеріалах недостатньо відображаються зміни в розвитку того чи іншого мовного явища, мало наводиться фактів, які б свідчили про зникнення архаїчних рис і появу на їх місці нових. Мало, отже, підкреслюється процес перебудови живих говорів, який є дуже важливим етапом у розвитку української мови в цілому.

При збиранні матеріалів для атласа ми повинні не тільки сумлінно і точно заповнити Програму, а й дещо вийти за рамки тих питань, які нею передбачені. Саме цим вимогам зібрані матеріали відповідають дуже мало. В них відсутнє дослідження елементів зрушень, що сталися в говорах за роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Так, на питання 4 („Як у вас називається приміщення для зерна...?“) у переважній більшості матеріалів дається відповідь, що „зерно сиплють у комори“. Але в кращих матеріалах можна знайти й іншу відповідь. Приміром, в матеріалах із с. Старої Гути, Остерського р-ну, зафіксовано, що „раніше, при індивідуальному способі господарювання, називали ко м б р а, а тепер з е р н о с х б в и щ е“.

Сімдесятилітня колгоспниця с. Нижнього Булатця, Лубенського р-ну, Полтавської області, Баранова відповіла: „С'їчас весь хл'їб ссипають у инбáр, дóма инбáр ми називáємо ко м б р о ю“.

У матеріалах Дніпропетровського університету (с. Кринички, Криничанського р-ну) знаходимо таку відповідь: „Спочáтку сипали зéрно надол'івку в с а р á й / а тоді у ко ш и л' і / з лозі сплétений ящик і обмáзаний глиною / а п'їзн'їше у з а к р ó м и // сипали і в инбáр'і“.

На питання 6 („Як у вас називається приміщення для домашніх тварин: а) корів? б) коней? в) свиней? г) овець?“) переважна

більшість записувачів не звертає достатньої уваги на зміни, що відбуваються в говорах. Між тим, у кращих матеріалах (див. записи із с. Скоринівки, Золотоніського р-ну) знаходимо відповідь, що раніше, при індивідуальному способі господарювання, приміщення для корів і коней називалося *хлів*, *повітка*, *загін*, а тепер — для коней — *конюшня*, для корів — *корівник*; приміщення для свиней раніше називалося *саж*, а тепер, при колгоспному господарюванні, — *свинарник*; приміщення для овець — раніше і тепер називається *кошара*, *овешник*. Всі приміщення разом, якщо вони розташовані в одному місці, називаються тепер *ферма* або *скотний двір*.

У селі Старій Гуті, Остерського р-ну (див. матеріал Інституту мовознавства АН УРСР), де до Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни мали значно менше землі й жили бідніше, ніж в інших областях України, де не було потреби будувати окремі приміщення для різних сільських тварин (коней, корів і т. д.), а всі вони могли міститися в одному приміщенні, — існувала лише одна назва цього приміщення — *хліу*. За колгоспного ладу, коли землі стали родити значно краще, коли створено громадське тваринництво, будуються й нові окремі приміщення для худоби, і разом з цим почали широко вживатися і нові терміни для них: для корів — *каруун'а*, для коней — *кан'уин'а*, для свиней — *свинарн'а*, для овець — *авчарн'а* тощо.

Як показує практика роботи окремих збирачів діалектних матеріалів, елементи змін у лексичному складі сучасних говорів можна знайти у відповідях на цілий ряд питань Програми. Так, на питання 1 („Як у вас називається місце, на якому знаходиться хата з господарськими будівлями?“) в матеріалах Дніпропетровського університету (с. Кринички) дано відповідь, що раніше, до Жовтневої революції, говорили *горód* і *двір*. Слово *садиба* з'явилося пізніше. Уже в радянський час стало вживатися слово *усáд'ба*. В тих же матеріалах на питання 61 („Як у вас називається *скотина* чи *товар*, чи *худоба*, *бидло*...?“) зустрічаємо таку відповідь: „Як одна кон'ака казали бідло або товар'ака // худóба / коли багáто стоїт' у загóні // Ой товáру багáто там“.

Корисно давати навіть окремі зауваження, які свідчать про зміни в лексичному складі. Так, у матеріалах Дніпропетровського університету (с. Кринички) на питання 83 („Як у вас називається

окріп чи кипень, чи вар, чи кип'яч, чи кип'яток...?") дається така відповідь: „Кип'яток / це тєпєр звєт'ц'а / давн'іше казали окр'ін“; на питання 84 („Як у вас називається *отець* чи *батько*, чи *тато*, чи *дедьо*, *лельо*, *няньо*...?“) відповідають: „Т а т о / це ближче с'уді почали казат' / а то було б а т' к о кажут'“; на питання 91 („*Коваль* чи *ковач*, чи *кузнець*, чи...?“) відповідають: „Куйє к у з н є ц' / к о в а л' пізн'іше почали казат'“. Також в матеріалах Київського державного університету (с. Ташань) на питання 169, („Чи вживається у вас слово *нива*?“) відповідають: „Н і в а коліс' казали / а тєпєр п о л е“; в матеріалах шостого квадрата (с. Станіслав, Херсонської області) на питання 170 („Чи вживається слово *майдан* і яке його значення?“) дана відповідь: „Тєпєр там у нас п л о ш ч а д'“ і т. д.

При заповненні розділу „Лексика“ (особливо підрозділу А. „Як у вас називається“) мало хто дає опис виробничих процесів, предметів і т. д., з якими зв'язані потрібні нам слова.

Так, на питання 3 („Як у вас називається будівля для жита, снопів, полови, соломи: *клуня*, *стодола*...?“) переважна більшість збирачів відповідає — к л у н' а або с т о д о л а. Проте в кращих зразках відповідей Дніпропетровського університету (с. Кринички) можна знайти й більш розгорнену відповідь, з розкриттям значення того чи іншого слова:

„Де сипл'ат' жито / називавс'я с а р а й / а ще ран'іше зєрно сипали в й а м н // солѳма в н'їй вігорє / тод'ї сипл'ат' // полѳву складали у к л у н' у і виолѳвник // збивает'ц'а чотир'ї крѳкви безст'їн / іззємл'ї доверху икривает'ц'а солѳмойу // солѳму складали в п р и к л а д к н / а приклѳдкнв здєс'ат' називалис'я о ж э р е д о м / а хл'їб / снопї складавс'я у с т' і ж к и“.

На питання 130 („Чи вживаються у вас слова *очіпок* і *намітка* і яке їх значення?“) у переважній більшості заповнених Програм знаходимо відповідь: очіпок... Але в згаданих уже матеріалах Дніпропетровського університету повніша відповідь, з елементами опису й тлумачення:

„Ж'їнкї ходїли ран'іше в очіпках / такоїї хвѳрми йак кастрѳл'а / адамасовий шївс'я ззолотѳї матер'їїи // стар'їш'ї ходїли в к а п о р а х // н а м' і т к а робїлас'я з тонкоїї матер'їїи йак т'ул' / колї зн'їмали цв'їтї з молодѳїи / то запинали йак платкѳм“.

У цих же матеріалах дається зразок відповіді на питання 60 („Як у вас називається *запаска* чи *попередниця*, чи *завіска*, чи *катран*, чи *хвартух*?“): „З а п а с к о ю обмѳтувалис' ввєрху //

пр'али ов'ечу воуну / красили материнкою шче й зал'изо кйдали / щоб луч'ч'э бралас' / аршин ширин'і / обмотаец'ца / п'ідвйажэт'ца окраукаю і ходэ // хвартух це вже зматер'ійі". Рідше, але подається опис окремих предметів, понять тощо в матеріалах Чернівецького державного університету. Так, на питання 10 („Як у вас називається земля, орана на зиму?“) у матеріалах, записаних в с. Кіцмані, Кіцманського р-ну, дається відповідь: „З'ібл'а, паранйна // на з'ібл'у си оре восэні / назіму / тай навэсн'і си переорує / йак дуже доці та си забэвайє / а тэпэр / йак си скінчили жнэв'а / то з'ара си оре на паранйну / то зэмл'а си парі“.

На питання 14 („Як у вас називається пропуск в оранці...?“) в цих же матеріалах записано: „Сказ // йак с'а оре / то тр'эба вэжати / бо плуг піде набік тай си зр'обе сказ“ і т. д. і т. д.

Слова, що означають сільськогосподарські знаряддя, домашні речі, будівлі і т. д., дуже рідко ілюструються малюнками, схемами (з написами — як називаються по-місцевому окремі частини тієї чи іншої речі). Тимчасом цього аж ніяк не можна обходити. Справа в тому, що з великої кількості назв частин домашньої речі, сільськогосподарського знаряддя тощо в матеріалах з різних районів України наводяться тільки деякі, причому в переважній більшості випадків подаються назви не одних і тих же частин. Приміром, на запитання 19 („Як у вас називається плуг і його частини?“) в матеріалах експедиції Інституту мовознавства АН УРСР (с. Кіпті, Козелецького р-ну) записано шість назв: *град'іл', лем'іш, паліца, чересло, нуиж, ручки*; в матеріалах Чернівецького державного університету (с. Кіцмань, Кіцманського р-ну) також шість, але серед них є й інші назви: *чэп'іги, придол'об, поліца, ст'об'а, н'іж, кол'існ'іца*; в матеріалах Житомирського педінституту (с. Дриглів, Чуднівського р-ну) знаходимо три назви: *град'іл', тел'іжка, чересло* і т. д.

Про велику потребу в ілюстраціях до відповідей на питання такого типу може свідчити і питання 32 („Як у вас називаються частини воза?“). У відповідях на це питання подаються найрізноманітніші назви частин воза. Так, в матеріалах з Чернігівщини (с. Лемеші, Козелецького р-ну) записано: *огл'обл'і, кол'еса, пудг'ейстер, р'ікви, руч'іц'і, яшчик, пуд'обка*; в матеріалах з Полтавської області (с. Матяшівка, Великобагачанського р-ну) — *в'ійя, пол'удрабки, л'ушн'і, н'ал'ушники, криж'івн'іц'і* (частини, що скріплюють полудрабки), *зат'ілкі (дошки), нас'ади*, в які вдовбано по дві руч'іц'і, *під'осники*,

ó с' і; в матеріалах із Станіславської області (м. Кути, Кутського р-ну) — дра́би, дй́шел', сна́с'ц', кл'упа́кй, розвбра́, ко́лйворот та ін.

У такій кількості назв важко розібратися, яка з них якій відповідає по різних місцевостях України. Як, наприклад, називаються полтавські *крижівниці* або *затїлки* чи *насади* в північних районах Чернігівщини? Або станіславські *драби*, *кл'упакй* чи *коліворот* в південних районах України? Невідомо. Саме тому для таких питань треба обов'язково подавати схематичний малюнок (а по можливості й фотознімки) з позначенням і назвами всіх головних частин. Це дасть можливість встановити, які терміни яким саме поняттям відповідають в окремих місцевостях України.

У записах немає послідовності в користуванні загальноприйнятою транскрипцією. Деякі збирачі матеріалів, зокрема ті, що індивідуально вивчають говори, записують зразки народної мови звичайним письмом, не ставлячи навіть наголосу; інші, хоч в основному дотримуються транскрипції, але часом допускають нічим не виправдану самовільність, забуваючи, що порушення загальноприйнятої транскрипції може призвести при обробці матеріалів до непорозумінь і неправильних тлумачень окремих мовних явищ. Прикладів порушень правил фонетичної транскрипції дуже багато. Найбільш поширені з них такі:

а) Позначення довготи приголосних рисочкою над буквою: Гáно, карто́плин'а, огу́диин'а (I квадрат, с. Гнатівка, питання 119; V квадрат, с. Польова, питання 23, 30 і інші).

б) Різне позначення наголосу: в одних випадках значок ставиться зліва направо: но́чви, ру́чка, ски́рда́, в других, навпаки, справа наліво: гу́дина, недбу́здох, ко́рзйна́, а в третіх — ставиться птичка над голосною літерою: па́ливо, су́шимо́ та ін. (V квадрат, с. Польова, IV квадрат, с. Тиниця, I квадрат, с. Гнатівка, II квадрат, с. Кіцмань, VI квадрат, с. Станіслав та ін.).

в) У записах одного й того ж збирача матеріалу немає послідовності в уживанні йотованих *я, ю, є, ї*: в одних випадках вони зберігаються, а в інших передаються через *йа, йу, йє, йї*, а також *'а, 'у, 'є*.

г) Вживання латинської *j* замість української *й* (див. матеріали Черкаського педагогічного інституту, с. Мельниківка, Ротмістрівського р-ну, Київської області та ін.).

д) Відсутність дужки над африкатами $\widehat{дз}$ і $\widehat{дж}$ (див. матеріал Черкаського педагогічного інституту, с. Мельниківка, Київського учительського інституту, с. Рудня-Вересня та ін.).

е) Запровадження своїх власних позначень (без жодних зауважень) до системи фонетичної транскрипції. Так, в матеріалах Глухівського учительського інституту (с. Вільна Слобода) знаходимо таке позначення: з жонка'у (питання 33), па'ехат', при'ехау' (питання 253), чарка'у (питання 254), ц'у'у ноч (питання 256), напита'у сва'у авечку (питання 269), кива'е (питання 329) ц'а'а, це'е, то'у (питання 373—375). Невідомо, чи знак ' — це позначення \dot{y} чи різні ступені його редукції.

е) Відсутність позначення м'якості приголосних перед і, де вони послідовно перед цим звуком палаталізуються: коні (питання 230), дві дівки, три тополі (питання 252), матінка казали (питання 253), вадá дитей купат' (питання 268), на припони (питання 280), улік (питання 284), слід, сніг (питання 485), дівка (питання 489) і ін. (село Мельниківка).

ж) Вживання замість розділових знаків для позначення малої і великої паузи похилих паралельних рисок у тих випадках, коли відповідь на питання програми дається окремими словами, а не словами в реченні.

Похилі паралельні риски, як про це сказано в інструкції, вживаються в транскрипції при записуванні суцільних текстів для відокремлення фраз чи окремих за інтонацією та змістом частин фраз. Малу паузу в середині фрази прийнято позначати однією такою рисою — /, велику паузу в кінці фрази — двома рисками — //.

Саме тому немає потреби замінювати розділові знаки (крапки й коми) знаками транскрипції (похилі паралельні риски) у тих випадках, коли відповідь на питання Програми дається окремими словами, а не словами в реченні.

Немає чіткої системи в записах і оформленні відповідей на питання в тих випадках, коли вони зібрані від людей різного віку і подаються зведено під одним номером. У переважній більшості записів інформатори старшого віку умовно позначаються літерою а, середнього віку — літерою б, молодшого — літерою в.

Жирачі матеріалів кафедр української мови різних учбових закладів по-різному записують відповіді від кожної з цих верств населення. Наприклад, в матеріалах кафедри Житомирського педінституту однакова відповідь від усіх вікових верств населення

записується три-чотири рази, для кожної вікової верстви населення зокрема. Так, у відповіді (с. Ходаки) на запитання „Як у вас називається картопля?“ чотири рази повторюється слово *картопля*. В матеріалах І квадрата (с. Жердова, Броварського р-ну) знаходимо невіддалу спробу раціоналізувати записи. Так, на питання 419 відповідь дається так:

„а) колбдець, чёл'ад'... міс'ац', кайац'ц'а, пойас, дёвйат', пámн'ат'.

б) теж і колодезь'

в) теж „

Якщо відповідь представників середнього віку (б) можна ще розгадати, що це теж саме, що й відповідь представників старшого віку (а), то відповідь молоді (в) залишається загадковою: адже зовсім невідомо, до чого відноситься „теж“, до відповіді людей старшого покоління чи середнього. Щоб уникнути розбіжностей у записах необхідно інформаторів різного віку позначати не літерами а, б, в, якими прийнято позначати окремі підрозділи питань програми, а римськими цифрами: I — для інформаторів старшого віку, II — для інформаторів середнього віку і III — для інформаторів молодшого віку. Якщо відповідь на питання однакова з боку всіх інформаторів, то слід не повторювати її при кожному номері, а поставити номери і написати одну відповідь. Якщо ж у відповідях є якась різниця, то відповідь треба подавати при кожній цифрі.

Із записів видно, що переважна більшість збирачів матеріалу складає відповіді на питання з розділів синтаксису, фонетики і морфології не методом запису розмовної мови, а методом прямого опитування. Це суперечить настановам інструкції до Програми, яка застерігає проти збирання матеріалів з цих розділів методом прямого опитування, щоб таким чином уникнути штучних, надуманих синтаксичних конструкцій, форм і штучної вимови.

У розділі „Фразеологія. Словосполучення“ збирачі матеріалів повинні записувати більше характерних словосполучень, зворотів, прислів'їв чи приказок. Цим самим ми дістанемо матеріал для поповнення відповідей з фонетики, морфології та синтаксису й уникнемо штучних відповідей на питання з цих галузей; адже для кожного ясно, що коли людині довго надокучати, допитуючись у неї відповіді на поставлене питання, то вона кінець-кінцем може сказати й те, чого зовсім немає в говірці, щоб тільки позбутися нав'язливого опитувача. Коли ж той чи інший фразеологічний зво-

рот записати в процесі бесіди зовсім непомітно, невимушено, то він справді буде відповідати властивостям мови даної особи, народній мові людей цієї місцевості.

Усунення всіх цих недоліків при збиранні й записуванні діалектних матеріалів стане важливим кроком вперед на шляху до поліпшення якості роботи над складною і дуже відповідальною проблемою — над складанням Діалектологічного атласа української мови.

БІБЛІОТЕКА
Інституту української мови
Київ

В. М. БРАХНОВ

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ГОВІРОК ТРЬОХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ НА БОРИСПІЛЬЩИНІ, КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Говірки районного центра Борисполя і недалеко від нього розташованих сіл Іванкова та Мартусівки не відхиляються в якійсь особливій мірі від літературних норм. Ці населені пункти територіально безпосередньо примикають до того полтавсько-київського діалектного масиву, який ліг в основу сучасної української літературної мови. Різниця ж у говірках між самими населеними пунктами дуже незначна.

Характер місцевості, де розташоване село Іванків, ряд топонімічних назв в околицях його та різні перекази місцевих жителів дають можливість робити припущення, що село засноване не в XVI ст., як про це говорить А. Стороженко в передмові до книги „Акти Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг.“, а далеко раніше.

Село Мартусівка, зі слів місцевих жителів, існує десь коло 200 років. Тепер воно має 220 дворів, років 50—60 тому мало 120 дворів. Корінне населення, яке походить з колишніх кріпаків, в основному носить тільки три поширених прізвища: Шум, Вашкулат, Турло.

Під час Великої Вітчизняної війни всі три населені пункти дуже потерпіли, особливо Бориспіль, 90% будівель якого було знищено і пошкоджено. Зараз в основному місто вже відбудовано.

Головне заняття жителів як міста Борисполя, так і сіл Іванкова та Мартусівки — сільське господарство.

Збирання діалектних матеріалів провадилось за Програмою Інституту мовознавства АН УРСР (видання 1948 р.) з 3 по 21 серпня 1949 р. експедиційною групою в складі трьох осіб: Брахнова В. М. (керівник), Хропка П. П. та Яценко М. Я. (студенти Київського педінституту).

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ

Вказівки Й. В. Сталіна з питань лексики¹ мають для діалектології величезне значення. Саме поділ лексичного складу на два шари — основний (більш стійкий) і мінливий — штовхає на вивчення діалектних явищ у нерозривному зв'язку з історією народу, дає більш надійні критерії для застосування порівняльно-історичного методу.

Чим ширше коло порівнюваних об'єктів, тим імовірніше можуть бути висновки із зіставлень. Через це фіксація діалектних матеріалів тільки в кількох селах або в одному не може дати ґрунту не лише для якихось висновків, але й для більш-менш вдалих припущень. Наприклад, констатація факту відсутності в пам'яті людей в усіх трьох обстежуваних пунктах слів: гу н я, шо ш он, о п а н ч а, верета, д ж б а н, ко з ь о л о к, жу ра в е л ь (в говірці д з в и д або з в и д), р е л і або о р е л і, б у д а (відомо б у д к а-курінь, будка для собаки), ка би ц я, по са г, ві но, ба га т т я, ва т р а, під мет, с я б е р, по ск ро м и т ь (хоча в Борисполі і давали пояснення, що це, ніби, означає розрівняти землю граблями), п р у з и к, р у д а, к е р п е ц ь — не може свідчити, чи вони тут були та зникли, чи їх тут зовсім не було. Зате збереження хоча в одному якомусь селі подібного роду слів уже дає якісь підстави твердити, що вони були і в сусідньому селі цієї говірки, але вже зникли. Так, наприклад, не у всіх трьох населених пунктах, а тільки в окремих, зафіксовані слова: ч у м а р к а (Мартусівка); к о ў д р а, к о ў д е р (=товстий ліжник з клоччя, Іванків), к о в д р а (=колишня назва різнокольорового рядна з вовни, Мартусівка); к а д у б (=велика діжка для дублення шкіри, Бориспіль), к а д у б (=велика діжка для засолки овочів, Іванків); о ж о г, о ж о к (=держак рогача, Іванків), о ж о г (=держак рогача, Мартусівка); т и н (=стара назва загороди, Іванків, Мартусівка); б а р к а н (=огорожа з дощок, забор, Іванків, Мартусівка); п и д (=основа, на якій стоїть піч, Бориспіль, Іванків); д р а г о в и н а́ (=трясопина, Бориспіль); р і з' з' а (=дрібненькі сухі гілочки, Бориспіль); р і з' з' а (=сушняк, хмиз, Мартусівка); с л' о т а́ (=дрібний дошкульний дощик, погана погода, набридлива з якимсь приставанням людина, Іванків, Мартусівка); с е м р' а́ га (=свита, Іванків); с е м н р' а́ га (=свитка, Мартусівка).

¹ Й. В. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, Держполітви-длив УРСР, К., 1950, стор. 23.

Вирішуючи питання про належність того або іншого старовинного слова до говірки, не слід, очевидно, оминати і впливів літературних норм. З відмічених в говірці слів: тин, багно, лан, нива, плахта — тільки останнє слово (плахта), безперечно, є старим місцевим (у Борисполі дуже літня жінка, яка бачила цей жіночий одяг, розповіла про нього), існування ж інших слів тут може бути цілком зумовлене впливом літературних джерел. Цікаво, що „плахта“ давно вийшла з активного вжитку у старих людей, але молодь це слово добре знає через літературну мову.

Як тільки якісь речі або явища у житті зникають, то відповідні до них слова переходять в даній генерації з активного вжитку в пасивний. Через це наступна генерація, тобто молодь, цих слів може вже зовсім не знати.

Так, у всіх трьох населених пунктах молодь ще знає слово толок¹ (=земля не орана 1 рік), але вже не знає слів переліг (Бориспіль, Іванків), обліг (Мартусівка), що означають землю, не орану кілька літ.

Із старих одиниць виміру земельних площ молодь переважно знає тільки десятину; старше покоління в Борисполі ще знає упріг або опріга, гоні або гони; в Іванкові — опріг, гоні; в Мартусівці і старше покоління знає тільки слова дес'ятіна та гоні. Слово опріг і для старшого покоління стало чужим. Про це свідчить недосить переконливе пояснення його: в Борисполі пояснюють, що це $\frac{1}{8}$ десятини, або 300 кв. сажнів, а в Іванкові — як $\frac{1}{4}$ десятини. Люди середнього і старшого віку легко називають способи оранки: усклад, увгоніу, вогоніу (Бориспіль), усклад, вогоніу (Іванків), усклад, увгоніу (Мартусівка), — молодь же часто вже їх не знає, а в Мартусівці назвала тільки один — усклад. Середнє і старше покоління знають кудел'а, куд'іл' (Бориспіль), кудел'я (Іванків), — молодь же не знає цих слів. Коли люди середнього віку і старі в Борисполі пропуск у косінні звуть грива, стоїані, — то молодь цих слів не знає. У всіх трьох населених пунктах слово палуба старі пояснюють як укриття з шалівки на покрівлі, а молодь тільки як палубу на пароплаві. Молодь у Борисполі й Мартусівці не знає слова майдан (=вигін), зате знає майданчик (=дитячий садок); часто не знає навіть слів: пращ, очкур, бабка (=прилад, на якому клепають косу).

¹ толок^а — гуртова допомога сусідові не за гроші, а за частування.

Звичайно, при цьому треба ураховувати досвід опитуваних осіб. Як правило, найбільш повну інформацію як з питань сучасних, так і по старовині давали люди середнього, а не надто похилого або молодого віку. На увагу слід брати й вплив розподілу праці в колгоспі як господарстві великому й складному. Це одразу стає помітним на лексиці, пов'язаній з назвами частин сільськогосподарських знарядь праці. Так, наприклад, коваль або стельмах легко може назвати у возі 20, а то й більше частин, інші ж особи, навіть і похилого віку, — 6—7 частин, а якась доярка, що добре обізнана лише з своєю справою, може назвати ще менше частин воза.

Лексика, як і мова взагалі, відбиває розвиток і зміни в усіх сферах людської діяльності. В селі Іванкові це можна простежити навіть на змінах у топонімічних назвах. У цьому селі чимала кількість боліт. Назви цих боліт у минулому часто зв'язувалися з іменами їх власників. Про це прямо свідчать назви деяких з них: Попо́ве болото, Са́ликове, Клими́шине, Опана́сшина лоза, Дирки́ове, Мантакóве, Семéнове, Мо́кійове, Хвинопе́нкове і т. д. Люди середнього та старшого віку можуть перелічити до сорока назв цих боліт, але молоді не знає вжо й третини цієї кількості. В цьому ж селі Іванкові існує 20 назв вулиць, але населення у своєму побуті не користується цими назвами, а всю територію ділить за трьома колгоспами, а всередині колгоспів — за бригадами.

Зараз у колгоспах почали широко розводити багато видів корисних птахів, яких раніше у даній місцевості не розводили. Наприклад, раніше не було індиків, а зараз їх розводять, проте, як кликати, не знають. Однак життя вчить. У Мартусівці, наприклад, гусенят і каченят кличуть, вживаючи слова пул'-пул', гусей відганяють, вживаючи слова г'і́л'а́-г'і́л'а́, а через те, що індики живуть на фермі разом з гусьми та качками і реагують разом з ними на пул'-пул' та г'і́л'а́-г'і́л'а́, то їх теж починають кликати словами пул'-пул', а відганяти словами г'і́л'а́-г'і́л'а́.

Розвиток великого колгоспного господарства закономірно спричинився до розширення і збагачення лексики. Так, в минулому для тварин фігурувало три назви приміщень — сара́й, хлі́в, коша́ра, наприклад: сара́й — для корів, коней; хлі́в — для овець, свиней (Іванків, Мартусівка); сара́й — для корів, свиней, коша́ра — для овець (Бориспіль). Зараз поряд з цими назвами

виникли, наприклад в Іванкові: кон'ушн'а, волобуник, сарайі для молодн'акá, свинарник, кyxн'а-свинарник, оучарник, хата для обс'іван'н'а вєлікойі рогатойі худоби. Крім того, виникли ще нові назви: клун'і для фуража, птичник, бдж'іл'анік. У Борисполі приміщення для корів зуть ще корбуник, короварн'а, а в Мартусівці — скотарн'а.

Нові, наукові методи господарювання викликають нові терміни, зв'язані з виробництвом: робічи волі, проіводитель'і, свиноматки, кобиломатки, віуцематки, штүшне паруван'н'а і т. д. Це можна бачити і з лексики уривку розповіді колгоспника села Іванкова: „Кормова база в колгосп'і імени Будєнного для тваринництва по раціонах вполності заготовлена, груби кормá, соковити кормá, так сáмо і концентрати. Багац'ко ми кормбу, йак соковитих, солосуйем г'ічку бур'акóву та молодійі бурйані та трави. У ц'іх кормáх багац'ко йе в'ітам'ін... від ц'óго кóрму прибавл'айец'ц'а продукц'іяа...“.

З виникненням нових явищ ряд слів набув нових відтінків у своєму значенні, наприклад: загражд'єп'ійе (=лісонасадження, Іванків); таб'ір (=місце у полі з господарськими будівлями — „на табор'і шчє пострб'їли два сарайі“ — Іванків).

Розведення на Україні великої кількості нових видів рослин, зернових і технічних культур, яких досі тут ніколи не було, багатогранність виробничого життя колгоспу ускладнює та урізноманітнює лексику сучасного села. Так, приміром, в Борисполі почали займатися розведенням шовкопряда, і одразу ж в лексиці з'явилися слова: шоукуні, грєна („принєслá грєну у корбц'ї“), кокснозав'їука, плантац'ія (=плантація шовковиці), снувац'ц'а („воні і молочáк йід'ат', та з йóго пól'зи не бóде, бо не бóдут' снувац'ц'а...“) і т. д.

Вимога застосування наукових методів в господарюванні викликає серед колгоспників потяг до наукової книги, до удосконалення своїх знань. Тому в мові відбувається не тільки стирання діалектних рис, але й інших рис, що різнять село від міста. Все більшим стає прошарок сільської інтелігенції, все більше зростає нова, соціалістична культура колгоспного села.

Звуки *a, e, o, y, u* (з *ы*), *i* (з *ѣ*) в системі даної говірки не різняться за своєю вимовою від відповідних літературних. Голосні *u* (з дифтонга *yu*) та *i* (не з *ѣ*) у говірці мають свою специфіку. *И* вимовляється як щось середнє між *y* та *u*, іноді в *u* чується нахил до *e*; *i* вимовляється як звук, що стоїть десь між літературним *u* та літературним *i*. Крім зазначених голосних, говірка ще подекуди зберегла дифтонгічний звук *yu*.

Система приголосних, за винятком *z, k, x*, своєю вимовою не різниться від системи приголосних літературної мови.

Порівнюючи мову всіх трьох обстежуваних пунктів, слід відмітити найбільш виразну фонетичну особливість, яка легко звертає на себе увагу і різнить їх, — на вимову прийменника-префікса *під*, який звучить то як *пид*, то як *пуд*. Вимова *пид* поширена у всіх трьох населених пунктах, тоді як вимова *пуд* частіше зустрічається в Борисполі, рідше в Мартусівці і відсутня в Іванкові. Так, приміром, в Борисполі можна почути: пудкát, пудна в'єс, пудвóда, пудгéйстер, пудтóка, пудлéгка, пудос'ел'н'ік, пудгóбрл'е, пуд л'ісом, пуд войну, пуд Кійєвом, пудрунілас'а (про вівцю, яка почала линяти), пудпéрти, пудстрéлили, пудрослі. Аналогічно до *пуд* вимовляється іноді *пів*: пувсантіметра, пувбóка, пувгектáра. В Мартусівці вимова *пуд* зустрічається рідше: пудкát, пудтóки, пудпéрти, пудождй, пудожд'іт', пудн'áвс'а, пудв'ід. В Іванкові спостерігається тільки *пид*: пидождй, пидтóки, пидос'ел'ник, пидстрйг, пидраліт'. Поруч цього існує вимова *пиу*: пиуторá, пиу́кбпи.

Інші фонетичні відмінності в мові цих населених пунктів не такі виразні і мають більш частковий характер.

Різну вимову прийменника *під* (*пид*, *пуд*) слід, очевидно, пояснювати різною долею занепаду дифтонгічного звука *yu*. Що це дійсно так, можуть свідчити залишки цього дифтонгічного звука, які дійшли до нашого часу. Так, у записах П. П. Чубинського¹ для Борисполя *yu* зафіксований в словах: луйй, нуйс, туйл'ки, суйл', двуййчи, руймни, слуйв, куйп,

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, том VII, Петербург, 1872, стр. 591.

чорну́й, руду́й. Для села Іванкова в записах Чубинського дифтонгічний звук *уі* не зафіксований.

Під час експедиції 1949 р. *уі* теж був відмічений. Так, в Борисполі: ву́нн, бу́ил'ше, пу́йдут', ву́ичи, ко́руїв; в Іванкові (як рідке явище) пу́идем (*він* вимовляється як *вин*, зрідка *вун*); в Мартусівці (як рідке явище) ву́ин.

Очевидно, що з часу експедиції Чубинського до 1949 р. вживання *уі* помітно зменшилося. Замість дифтонгічного *уі* зараз широко виступає місцевий звук *и*.

Так, у всіх трьох населених пунктах можна почути вимову: двир, тик, стиг, виз, пид, вин, стил, риг, лий (=лій), ніж, дзвин, хвист, нич, переліг, обліг, шві́рэн', ослін, окріп, насті́л'ник, оброби́ток, домі́вка, порі́г, ворі́т, корі́у, голі́ука.

У Борисполі і Мартусівці можна почути: прі́сишче, хві́ртка, возі́у (=род. мн. від *віз*), по́під, бабі́у, до́ріг, во́ліу, бил'ш (бі́л'ше).

В Іванкові і Мартусівці: грим, жі́нка, пі́дем, сі́л'л'у, усі́х (всім), голі́вон'ка, миж.

Зокрема в Борисполі: хрин, гний, пип, сковорі́тка, горі́тчик, сні́униц'у, годі́у (=років), дворі́у, клубкі́у, миткі́у, дружкі́у, рокі́у, браті́у, ко́мір (=род. мн. від *комора*), Дударкі́у, Грузді́ука, Козирі́ука, рі́жками. Поряд з словами з *и* існує слово з *у*: сн'у́ски.

В Іванкові: Бри́д, ві́у́сишче, заробі́тки, прислі́в'є, буді́ул'і, уді́й (=удій), ві́кна, ні́ч'ч'у, рублі́у, луторі́у, скриз, спид, ті́л'к'і, до́п'к, мий (=мі́й), свий. В Мартусівці: вил, подві́р'є (подві́р'є), рі́з'з'а, Спасі́вшчина, бі́л'а.

Про те, що цей звук *и* дійсно походить з дифтонгічного звука *уі*, свідчить не тільки збережена до нашого часу вимова деяких із зазначених слів саме з дифтонгічним *уі*, але й характер вимови самого *и*, яке ніби ще несе на собі ледве помітні рештки дифтонгічності і цим звертає увагу спостерігача, який ще не призвичаївся до даної говірки й порівнює цей звук із звичайним літературним *и*.

Проте цей звук виступає в говірці вже далеко не панівним, на

його місці широко чути і звичайний літературний *i*. Пояснюється це закономірним впливом літературних норм, які на базі загального піднесення рівня культури та освіченості населення крок за кроком стирають в даній говірці діалектні особливості.

Як правило, в говірці на місці старого *ѣ*, тобто на місці дифтонгічного звука іншого типу, стоїть звичайне літературне *i*: сл'ід, д'ід, т'іло, с'іно і т. д. Очевидно, під впливом російської мови на місці *ѣ* може виступати *e*: д'єло, б'єлка (Іванків).

Проте, є ряд слів, правда, значно менш поширених, де це правило порушується, і на місці *ѣ* виступає не *i*, а *u*, наприклад: б'їлому, соп'їлка, хрин, миx, край св'їту, п'ївен', гор'їлкойу. Це відхилення, мабуть, є наслідком взаємодіяння твердих приголосних (губних, шиплячих та *p*) з тим звуком *i*, який витворювався з *ѣ*.

Впливом твердих приголосних, очевидно, слід пояснювати також *u* на місці *i* (не з *ѣ*), наприклад: мид (=мед), барв'їнку. На випадок типу одніймеш (Мартусівка) міг впливати і сам характер місцевого *i*, який більш задній, ніж літературний *i*.

Відповідно до літературного *i* (з *ѣ* і *e*) в ненаголошеній позиції чути *u* або *o*, наприклад: тип'ал'ница, видр'о, в'єдр'о, пичк'ур, писк'ар, п'єс'ок, стин'а, зним'ат' (Бориспіль); видр'о, пичк'ур, писк'у, ник'бли (Іванків); ст'ан'а (Мартусівка). На місці літературного *i* (якому відповідає старе *o*) в ненаголошеній позиції чути *y*, *ω*, *u*, *o* (останнє чи не під впливом російської мови), наприклад: п'ωш'об'у, п'ωдожд'ї, черев'їки'у, по'у'к'б'пи, войн'у (Бориспіль); пишл'ї, пиш'об'у (Іванків); виз'м'ї, пирож'ок, 'у'конц'ї, сус'їди'у (Мартусівка).

Крім прийменника *нид*, *y* зустрічається ще в прийменнику *пруз*: пруз х'ату (=повз хату, Мартусівка). У всіх трьох населених пунктах вказівні займенники та (т'а'їа), ц'а (ц'а'їа) в непрямих відмінках виступають з *y*: т'уй'є'ї, ц'уй'є'ї, ц'уй'є'їу. В Борисполі зрідка можна почути на місці літературного *i* звук *y* з пом'якшеною попередньою приголосною: м'а'т'у'нка, д'ур'а.

З погляду вивчення дифтонгічних звуків територія Бориспільщини, безсумнівно, становить своєрідний інтерес. Цей інтерес, з одного боку, зумовлюється, звичайно, можливістю по рештках дифтонгічних звуків простежити те, в які звуки вони перетворилися, з другого боку — самою територією, на якій кінчається смуга дифтонгічних звуків, а далі на південь ідуть говори, де їх уже нема.

Суть дифтонгічних звуків у давнину полягала в розрізненні значення слова за характером руху тону. В сучасній мові ця функція семантичного диференціатора із значно кращим успіхом виконується приголосними, які можуть входити до складу в кількості більше однієї і, до того ж, виступати то в твердій, то в пом'якшеній формі, а значить — і давати величезну кількість комбінацій значущих сполучень.

Консервативне збереження дифтонгічного звука аж до нашого часу в деяких північноукраїнських говірках пояснюється не лише силою інерції старих артикуляційних традицій, а й залишками семантично-диференційних його здатностей саме там, де породжені ним голосні не в силі запобігти ряду омонімічних утворень. Для обстежуваної говірки це можна довести на ряді морфологічно-семантичних зіставлень. Так, безсумнівно, затримання занепаду дифтонгічних звуків завдячувало намаганню уникнути наявного в сучасному стані даної говірки збігу ряду іменних і дієслівних форм типу: лий (з луй—лій), лий (=наказовий спосіб від лити); гний (з гнуий—гній), гний (=гний); мий (=мій), мий (=мий); возій (=возів), возій (=возив); годій (=годів), годій (=годив) і т. д.

Зникання *уй* затримувалось тенденцією уникання омонімічних утворень у прикметникових формах. Внаслідок занепаду *уй* виникав звук дуже близький до *и*, тому форма прикметників жіночого роду давального та місцевого відмінків молодуй стала омонімічно збігатися з називним відмінком чоловічого роду однини молодий. Через те що кінцевий *й* у прикметниках говірки чується невиразно або його й зовсім не чути, а називний множини в закінченні мав *и*, а не *і*, в слові молодий збігаються значення і чоловічого роду однини (молодий), і називного множини (молоді), і давального та місцевого однини жіночого роду (молодій). Таке ж саме явище спостерігається і в дієприкметниках, порядкових числівниках та займенниках.

За записами Чубинського, у Борисполі маємо: називний однини чоловічого роду: руди, біли; місцевий однини жіночого роду: чорнуий, рудуий; називний множини: чорни, біли. Для Іванкова маємо: називний однини чоловічого роду: риуний, крамний; місцевий однини жіночого роду: рудий, сивий; називний множини: руди, біли.

У спостереженнях 1949 р. форма прикметників твердої групи (також діеприкметників, порядкових числівників, займенників прикметникового типу) називного відмінка однини чоловічого роду в Борисполі була підмічена така: молоди, зли, други, але добри^я, зелєни^я, р'абї^я, гостри^я, лихі^я, чїсти^я, гар'ачи^я, лїси^я, рїуни^я, скуп'ушчи^я, добр'їши^я, наймолодчи^я, зроблєни^я, йакї^я, такї^я, шости^я; у Іванкові: добри, вєліки, але цїли^я, для Мартусівки: добри, але кирпати^я, ворожи^я, кв'їтчасти^я, молодї^я. Називний відмінок множини для всіх трьох населених пунктів був відмічений у формі: гārни, добри, багати, старї, чужї, наші. Однак зазначені форми у всіх трьох населених пунктах (особливо в Іванкові та Мартусівці) є вже далеко не домінуючими, а натомість широко вживаються звичайні літературні форми: добрий, молодїй, тобто замість закінчення *и* або *и^я* виступає літературна форма *ий*; стар'ї, йак'ї, одн'ї, годіван'ї, — тобто замість *и* звичайне літературне *ї*. Ще більш інтенсивно відбувається руйнування діалектної форми прикметників місцевого і давального відмінків жіночого роду: чорни, молодї, ти^я (Іванків); чорний, молодїй, глибóкнїй, мильнїй, тий (Мартусівка), — яка інтенсивно заступається формою, ближчою до літературної: чорн'їй, молод'їй, глибóк'ї, т'ї (Бориспіль); глибóк'їй, берєзов'ї^я, дóвг'ї, йак'їй, наші (Іванків); гражданс'к'ї, одн'ї (Мартусівка).

Таким чином, консервативне збереження дифтонгічного звука в даній говірці пояснюється намаганням уникнути збігу двох різних за походженням звуків в одному звукові *и*, тобто *и* з старого *ы* (з урахуванням ще *и* з *е* після твердих приголосних) та *и* з старого *уи*. Ця ж тенденція до диференціації звуків і на сьогодні зберігає до деякої міри характер вимови *и* (з *уи*), відмінної від вимови *и* (з *ы*). Процес же занепаду дифтонгічного звука, а разом з цим і специфічного характеру вимови *и* (з *уи*), зумовлюється прогресивним інтенсивним впливом літературних норм, тобто впливом фонетичних норм, вироблених на території межуючого сусіднього діалекту, який через свою більшу досконалість став загальнознавчою літературною нормою.

Як уже відзначалось, говіркове *ї* за своєю вимовою знаходиться десь між літературними *ї* та *и*. Через це трапляються випадки,

коли цей звук вимовляється просто як *и*, наприклад: і м б а р і м б а р (при поширеному а м б а р).

За даної особливості говіркового *і* здавалося б дещо дивним поширення в говірці пом'якшених *г'і*, *к'і*, *х'і*. Так, приміром, можна почути г'ічка (Бориспіль); грабк'і, ск'ібка, вовк'і к'іц'-к'іц', чоловік'і, жинк'і, нб'г'і, пастух'і, лих'ій (=лихий), г'інут', солб'дк'ій, т'ік'і, сух'іх, мог'іла, г'ічку, на д'руг'ій ден', п'ішк'і (Іванків); утк'і, соб'ак'і, к'іс-к'іс, г'іл'á-г'іл'а, паробк'і, к'ідай, ск'ік'і, пастух'і, плуг'і, лих'ій, широк'ій, сокіра, шк'ітил'г'ат', на друг'іх люд'ей, т'анк'і, в'т'отк'і, дв'ер'і паган'ен'к'і, друг'ій год'ок, в'інк'і, Полтавс'к'ій банк, так'і (=таки), так'ій побитий (Мартусівка). Значна поширеність даного явища, звичайно, виключає пояснення його будь-яким зовнішнім впливом. Сполучення *г'і*, *к'і*, *х'і* є наслідком внутрішнього розвитку фонетичної системи даної говірки. Однак розкриття внутрішніх закономірностей пом'якшення *г'*, *к'*, *х'* в цій говірці — справа дослідження говірки не двох-трьох сіл, а багатьох різноманітних діалектів. Допоможуть у цьому діалектологічні атласи. Зараз можна зробити тільки деякі висновки гіпотетичного характеру.

Можна гадати, що *г'і*, *к'і*, *х'і* є явищем вторинним по відношенню до *ги* (*гы*), *ки* (*кы*), *хи* (*хы*). Але це можливе лише в тому разі, коли визнати, що старе *ы* було дифтонгічним звуком з елементами *ѣ*, близьким до *о*, та *і*, близьким до *і*. Після занепаду цього дифтонга (зник елемент *ѣ*) залишився звук *і*, тобто могли виникнути сполучення *г'і*, *к'і*, *х'і*. Однак приголосні *г*, *к*, *х* — звуки заднього ряду, тому мусили б вплинути на *і*, давши сполучення *ги*, *ки*, *хи*. В говірці ж ми маємо *г'і*, *к'і*, *х'і*. Очевидно звуки *г*, *к*, *х* в давнину тут не були звуками заднього ряду. В якійсь мірі про це може свідчити виявлений в деяких селах Чернігівської області звук *т*, тобто передній (альвеолярний) звук *к* з домішками шепелявого *т*, наприклад: тв'і[̂]ет, йон тв'іт'е, тв'ет'істи, тв'етн'ік, тв'ет'ки (с. Грабів, Ріпкинського р-ну); тв'іст', тв'ет, тв'ет'істи, тв'етна'йа (с. Задеріївка, Ріпкинського р-ну); тв'іст', тв'ет'ок, тв'ет'істи, тв'ет (с. Лопатні, Любецького р-ну). В залежності від позиції цей звук міг давати і *ц* і *к*. Ось цей пом'якшений звук *т* можна вважати попередником

говіркового пом'якшеного *к'*, тому маємо сполучення *к'і*, а не *ки*. Ці гіпотетичні міркування можна перенести і на *г'* та *х'*.

Само собою зрозуміло, що широке вживання на сучасний момент після *г*, *к*, *х* звука *и* або *і*, відповідно до літературних норм, є наслідком посилення впливу цих останніх.

Серед інших фонетичних особливостей для всіх трьох населених пунктів слід відмітити такі:

1. Вживання зрідка *е* або *э* замість *а*, що відповідає **ѣ** в старослов'янській мові: глед'іт' (глад'іт'), клену́ (клән у́); колóдець (Бориспіль, Мартусівка), колóдез', колóдець (Іванків). Крім того, *е* зрідка трапляється на місці *ы* та *ѣ* в словах: плэгнѣ („а вона йак плэгнѣ“ — Іванків); усѣд'іт' („стрил' ай ут', аж усѣд'іт' не можна“ — Мартусівка).

2. Вживання закінчення *е* замість *а* в безсуфіксальних іменниках середнього роду (II відміни м'якої групи): п'ір'йе, подв'ір'йе (подв'ір'йе), ліст'е (лісц'е), жит'т'є, вес'іл'л'е (вэс'іл'л'е), кам'ін'н'е і т. д. Поряд з цією формою вживається і звичайна літературна на *а*: п'ір'йа і т. д.

3. Зрідка переднаголошене *о* переходить в *а*; послідовне вимовляння *а* на місці переднаголошеного *о* зафіксоване в словах Бар'ішпол', крапива́.

4. Придинове *г* в говірці відсутнє. Як правило, початкове (протетичне) *в* відсутнє в словах типу у́лиц'а, у́гол, уж, у́хо, о́гón', у́з'ки, тобто переважно перед *у*, але перед *и* (*і*) воно для говірки є нормою: ві́кна (Іванків); в'і́кна, в'о́кна (Мартусівка); виин (=він) „виин ви́шками його́“ — Бориспіль); Ві́вд'а́ (=Йавдоха — Бориспіль); ві́всище (Іванків). Правда, зустрічається *и* початкове і без *в*: імб'а́р (Мартусівка), у Чубинського (стор. 592) в Іванкові зафіксовано було: и́кна — ви́кна, и́кон — ви́кон.

5. Слова удова́, уз'а́т', уз'у́т' вимовляються переважно з *у*.

6. *н* після *м* перед голосним, що відповідає староруському літературному **ѣ**: па́мн'а́т', мн'а́со, с'і́мн'е.

7. Тверде *л* перед приголосним: ме́лник, пі́лно, с'і́де́лце; поряд з цим: ті́л'ки, ті́л'ко, бі́л'ше.

8. Тверде *р* в словах типу: бу́ра, зора́, ратува́т'.

9. Відсутність звука *ф*, який заходить в говірку під впливом літературної мови дуже слабо: хунт, ху́ра, хві́ртка, хва́л'ч'.

10. Задньоязичне дзвінке вибухове *g* зустрічається в дуже обмеженій кількості слів: *гриндж'ала*, *ганок*, *гирліга*, *дзіга*, *гуз'ік*, *гул'а*.

11. Неозначена форма дієслова закінчується, як правило, м'яким *t'*: *лежат'*, *хвата́т'*.

12. Як рідкий випадок, *к* на місці *ч* та *т*: *керез*, *ке́рес* (Бориспіль, Мартусівка); *утóпкана* („до колбдецьа стешка утóпкана“ — Мартусівка).

13. Зрідка *л* чергується з *й*: *здорóвйе* — *здорóвл'а* (Бориспіль); *ста́йа* — *ста́л'а*, *сва́йба* — *сва́л'ба*.

14. Зрідка можна почути *м* на місці *в*: *рiмний* (Іванків).

15. Як рідке явище — *й* на місці *в*: *сйáто*, *сйáтій* (Мартусівка).

16. *У* на місці ненаголошеного *о* тільки в слові *зуз'ул'а*.

17. Паралельне вживання форм сполучників *да*, *до*, *дак* і *та*, *то*, *так*.

Слід відмітити, що молодь частіше дотримується літературних норм, ніж люди похилого віку. В Іванкові, наприклад, старі люди говорять і *дз'аб* і *з'аб*, молодь же говорить тільки *з'аб*; В Мартусівці люди похилого віку говорять *йáтел'*, середнього — *йáтел'* і *д'áтел'*; молодь тільки *д'áтел'*.

МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ

В усіх трьох населених пунктах послідовно вживається закінчення *у* родового відмінка однини в словах типу: *ме́ду*, *ма́ку*, *л'о́ду*, *щавл'у́*, *оча́ре́ту*, *шу́му*, *ладу́*, *сну*, *ро́ку*, *го́ду* і *го́да*, *світу́*, *лу́гу*, *йáру*, *ва́лу*.

Нові одиниці виміру в цьому відмінку послідовно мають закінчення *а*: *кілогра́ма*, *ме́тра*, *гекта́ра*.

Родовий відмінок іменників жіночого роду 3-ї відміни, очевидно не без впливу літературних норм, має дещо відмінні форми. Так, наприклад, в Борисполі переважно говорять: *но́чи*, *ві́сти*, *г'іни*, *со́ли*; в Іванкові: *но́чі*, *ві́сті*, *те́ні* і *т'іні*, *со́ли*, *лу́бви*; в Мартусівці: *но́чі* і *но́чи*, *ві́сті*, *тіні*, *со́ли*, *лу́бві*.

Давальний відмінок однини іменників чоловічого роду 2-ї відміни має закінчення *у* в усіх трьох населених пунктах: *ба́тку*, *бра́ту*, *това́ришу*, *кон'у́*, *ду́бу*, *лісу́*, *га́йу*. Така послідовність вживання закінчення *у* при рідких випадках *ові*, *еві* нашттовує на думку, що останні не є залишком старовини, а є вже

наслідком впливу літературних норм. Можливо, те ж саме слід сказати і про закінчення *y* замість *i* давального відмінка іменників середнього роду 4-ї відміни, яке теж поширене в усіх трьох населених пунктах: племєн'і, т'імен'і і т'імн'у, вимн'у (Бориспіль); племн'у, т'імн'у, в'імн'у (Іванків, Мартусівка).

Називний відмінок іменників чоловічого роду множини має закінчення *и, і, а, е* (ə). Закінчення *и* є нормою для всіх трьох населених пунктів, наприклад, у словах: брати, сини, д'іді, кумі, свати, столі, воли. Крім того, в Борисполі говорять: уси, ґрунті, голосі, вітри; в Мартусівці: уси, поводи, ґрунті, сус'іди. Наявне паралельне вживання закінчень *и* та *а*: уси—уса, поводи—повода, ґрунти—ґрунта, труді—труда, ґоди—года, л'ісі—л'іса, голосі—голоса, овсі—вивса, хл'ібі (=печені) — хл'іба (=у полі) (Іванків); труді—труда, л'ісі—л'іса, голосі—голоса (Мартусівка); поводи—повода, ґоди—года, л'ісі—л'іса, овсі—вивса, хл'ібі (=печені) — хл'іба (=у полі) (Бориспіль). Тільки закінчення *а* в усіх трьох населених пунктах мають слова: рукава, холодá. Закінчення *і* буває після м'яких приголосних, *г, к, х* та *р*: учител'і, ворог'і, плуг'і, воук'і, парубк'і, співак'і, пастух'і, дохтар'і, вечор'і (Іванків, Мартусівка), вітр'і (Мартусівка); вечор'і і вечор'і (Іванків). В Борисполі закінчення *і* спостерігається переважно тільки після м'якого приголосного та *р*: учител'і, дохтар'і, вечор'і; після ж *г, к, х* переважно буває *и*. Від *друг* множина утворюється на *а*: друз'з'á (Бориспіль), друз'з'á — друз'і (Мартусівка). Появу в говірці *и* після *г, к, х* та *р* можна пояснити впливом літературних норм. Паралельне вживання закінчень *и* та *е* (ə) спостерігається в словах: сел'áни — сел'áne, л'úди — л'úде, громад'áни — громад'áne, м'ішчáни — м'ішчáne (Бориспіль, Мартусівка); сус'ідə (Бориспіль); для Іванкова ж в даних словах характерне закінчення тільки *и*.

У називному відмінку однини прикметників середнього роду в усіх трьох населених пунктах нечленна форма переважає над членною: багáте сэлó, малé йагн'á, дбуге пóле.

У всіх трьох говірках називний відмінок прикметників множини має закінчення *и*: чужі, добри, ґарни, мáтєрини, бáт'кови.

В третій особі однини теперішнього часу в закінченнях паралельно вживаються форми: зна — зна́йе, дума — дума́йе (Бориспіль, Іванків); зна́йе, дума́йе (Мартусівка).

В Іванкові в дієслівних формах другої особи однини теперішнього часу буває переважно закінчення *ти* замість *еш*: зна́йіш, дума́йіш, слуха́йіш, гра́йіш, пита́йіш. Це явище, очевидно, є наслідком прогресивної асиміляції *e* до попереднього йота в послабленій ненаголошеній позиції.

Перша особа однини дієслів теперішнього часу має *дж* і *ж*; *дж* частіше в Борисполі і Мартусівці: ходжу́, буджу́, воджу́, сиджу́ і сажу́; *ж* — частіше в Іванкові: хожу́, бужу́, сижу́, вожу́.

В Мартусівці в першій особі теперішнього часу однини замість *л* можна почути *н*: ломну́ (=ломлю). Це теж можна пояснити прогресивною асиміляцією.

СИНТАКСИЧНІ РИСИ

Синтаксичні риси говірок всіх трьох населених пунктів майже не різняться від літературних норм. Відсутня різниця в синтаксичній будові й поміж самими говірками цих населених пунктів. Порівняно до літературних норм можна говорити тільки про більшу або меншу поширеність тих чи інших форм, наявних в літературній мові. Так, більш послідовно і значно ширше у знахідному відмінку множини вживається форма називного відмінка, ніж родового: пасу́ ко́н'і, коро́ви, сви́н'і; жене́ гу́с'і і гу́си; але переважно: ждем госте́й (хоч зустрічається і ждем го́ст'і). Пор. ще в тексті: „глина па́дала на р'а́ми, на шоу́куні́“; „пуд йа́мойу побачили кубло́ і дво́йе вовча́н'а́т, йа́кі вони́ схог'іли уз'а́т“; „п'ішли́ по сл'іда́х і найшли́ воу́ча́н'а́та“; „у́с'і чісто́ бара́ни́ да каба́ни́ пої́ли“ (Бориспіль); „нап'бій́м же во́л'і“; „н'і́мці́ круго́м хвата́йут' то ко́н'і, то сви́н'і (Іванків); „н'і́мці́ позаб'іра́ли і коро́ви, і сви́н'і і ку́ри“; „п'йут', гу́ла́йут', ку́ри жа́р'ат“ (Мартусівка).

Зате в сполученнях з іменниками однини чоловічого роду (назвами речей) переважає, хоча і не в такій мірі, форма родового відмінка: ма́йе рубл'а́ і руб, бері́ серпа́ і серп, в'ійн'а́в ножа́ і ніж, переки́нув во́за і виз. „Упа́в йа́ під во́за в холодо́к“ (Іванків); „Положи́у на во́за да й везе́“, „ста́у вин ви́рива́т' хвоста́“ (Мартусівка).

Прийменник *по* виступає дуже широко у формах на визначення мети руху: іти по воду, по дохтора; „ходили по лист“, „ходили по утата“ (Бориспіль); „п'шли по дрва“ (Мартусівка).

Прийменник *під* вживається для показу часових стосунків (= під час, в час): „а пуд войну мене й самого пудстрелили н'мці“ (Бориспіль); „це йа так постар'ю під войну“ (Іванків).

Прийменники *повз* (*повиз*), *проз*, *перед* керують знахідним відмінком: „в нас понад шл'ахом, що з Кийіва йде повиз Іванкоу, скриз' дереу насадили“ (Іванків); „в селі було т'іки чотірі улиці наухрест: оц'а, шо поуз сажалку йде, до тойі улиці...“, — „проз хату б'гла лисц'а“, „лисц'а перед п'дводу л'агла і притайлас', будто мёртва“ (Мартусівка).

Замість прийменника *навколо* вживається прийменник *кругом*: „а луди посалилис'а кругом оц'х бол'т“ (Іванків).

Прийменник *за* може вживатися при показі ознак часу та міри чогось: „сахарний завод запус'ю уже за мойейі б'тност'і“ (Мартусівка); „шкурка за вичинку не стойт“ (Бориспіль); „вона старша за мене була“ (Іванків). Як правило, вищий ступінь прикметника в реченні типу останнього вживається рідко, а натомість переважно форма без прийменника *за* або *од*. Так, для всіх трьох населених пунктів нормою буде: син вищчий (вищчи) бат'ка.

Замість прислівника *докупи*, утвореного за допомогою прийменника *до*, у старшого покоління відмічено прислівник *дом'єста*: „ус'у землу дом'єста“ (Бориспіль).

Зустрічаються конструкції, в яких форми називного відмінка поширюються за рахунок орудного: „а дейак'і поверталис' додому і нвал'іді“, „ми хочем зробіти наш колгосп ще багатший і крашчий“, „чим билш прац'уй, тим буде колгос заможний, а колгоспник заможніший“ (Іванків).

Форма двоїни іменників жіночого роду найбільше збереглась в селі Іванкові: дві хати (поруч: дві хати), „осталос' три коров'і і чотіри волі“. В іменниках чоловічого роду з числівниками п'ять, шість і т. д. закінчення двоїни трапляється дуже рідко: „пол'акіу було с'ім чоловіка“ (Іванків), звичайно ж можна почути: „ростут' п'ят' ден“, „не було дома п'ят' год“ (Бориспіль).

Сурядними та підрядними сполучниками і сполучними словами ці говірки не відходять від норм літературних. Трапляється різниця тільки фонетичного характеру. Як уже згадувалось, замість *та*, *так*, *то* часто вживаються *да*, *дак*, *до*: „з ус'іх п'двод пос'ідали чумаки“

на передн'у і дивилис' на лисіц'у *да* й забайдужилис' між собою“, „кажут', то буу пан Мартус', це коліс' дуже даунó, *дак* на його імн'а й дэрэвн'а стала звац'ц'а“ (Мартусівка); „прихожу, *дак* уже все згор'іло“, „оце прийде: м'атка, дай йайко! *до* мати каже: н'ема, кури н'а н'асуц'ц'а“ (Іванків). У текстах, що відбивають новий зміст, переважно вживається форма літературна: „йак у колгосп'і йе, то і в колгоспника буде“ (Іванків).

Для людей старого віку сполучник *але*, який заходить у говірку під впливом літературної мови, здається новиною (звичайними для них є *да* або *та*, *дак*). Складнопідрядні конструкції мети утворюються за допомогою сполучника *щоб*, *шоб*. Як може іноді вживатися у значенні причинному: „а йійі забрали с собою, йак вона була крас'іва“ (Іванків).

Рідко, але трапляються випадки вживання в сполучникових підрядних конструкціях форм дієслів дійсного способу в значенні пасивному: „дл'а ц'уйейі роботи тр'еба мат' прилад'д'е, йакé потребуйе“ (Іванків).

Всі діти, звертаючись до своїх батьків і говорячи про них, вживають форму пошанної множини: *т'а т'о п'ри й'і х'али, м'ати ка з'а ли*; „м'ати поб'ачили м'ой'а в окнó“ (Мартусівка).

Хоча на підставі обстеження дуже обмеженої кількості населених пунктів і важко зробити якісь більш-менш переконливі висновки, проте і таке вузьке коло наведених фактів дозволяє, на нашу думку, хоч трохи проникнути в суть тих мовних процесів, які відбуваються зараз у колгоспному селі. Ці процеси йдуть у напрямі збагачення мови на основі зростання загального культурного рівня населення і запровадження найпередовішої радянської науки й техніки в сільське господарство та у напрямі стирання діалектних рис під впливом загальних норм літературної мови.

В. Л. КАРПОВА

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Велика Жовтнева соціалістична революція внесла докорінні зміни в життя нашого народу. В. М. Молотов у доповіді про тридцять років Жовтня відзначав, що „найважливішим завоюванням нашої революції є нове духовне обличчя і ідейний ріст людей... Це стосується до всіх радянських народів, як до міста, так і до села, як до людей фізичної праці, так і до людей розумової праці. В цьому полягає, дійсно, величезний успіх Жовтневої революції, який має всесвітньоісторичне значення“¹. Ці зміни не могли не відбитися належним чином і в мові, зокрема в мові колгоспного селянства. Цьому сприяло широке використання техніки, машин у сільському господарстві, запровадження нових агротехнічних заходів, що стали можливими при колективному способі господарювання. Загалом цьому сприяла ленінсько-сталінська національна політика, яка забезпечує вільний розвиток мов усіх радянських народів.

Після Жовтневої революції відбувається інтенсивний процес стирання відмінностей між окремими діалектами і говорами української мови. Дана стаття й має своїм завданням простежити цей процес на матеріалах сільськогосподарської лексики, зібраних на території Одеської області кафедрою українського мовознавства Одеського державного університету ім. Мечнікова.

¹ В. М. Молотов, Тридцятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1947, стор. 27.

Товариш Сталін у своїй промові на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у 1933 р. говорив: „При старому ладі селяни працювали поодинці, працювали старими дідівськими способами, старими знаряддями праці, ...працювали, живучи надголодь і збагачуючи інших“¹. Дрібновласницька розпорошеність змушувала селян варитися у власному соку, вибиваючись із сил у своєму замкнутому злиденному і примітивному господарстві. Одним із наслідків цієї розпорошеності була і велика строкатість назв примітивних знарядь праці.

Такого явища не може бути зараз, коли, за висловом товариша Сталіна, „при новому, колгоспному ладі селяни... працюють з допомогою нових знарядь — тракторів і сільгоспмашин...“². На території Одеської області працюють кілька десятків машинно-тракторних станцій, в тому числі знаменита, перша в СРСР МТС ім. Шевченка. Трактор, комбайн, удосконалена косарка і сівалка, трієр та інші сільськогосподарські машини добре відомі колгоспникам. Назви цих знарядь праці загальнопоширені і вживаються хіба з незначними фонетичними видозмінами. Щождох тих знарядь праці, які перейшли до нас у спадщину від дореволюційного села і продовжують використовуватися у колективному господарстві, то назви їх ще досить строкаті. Так, у селах Одещини зафіксовано такі назви ви́л: ба́рмакі́, ба́штарма́к, по́штарма́к — дерев'яні п'ятиріжкові ви́ла, во́с'ме́тники — дерев'яні ви́ла на 8 ріжків, гада́рикí — дерев'яні ви́ла на 5—6 ріжків, га́рмакі́ — ви́ла на 3—4 ріжки, га́бл'і́, ка́бл'і́ — дерев'яні ви́ла на 3—4 ріжки, ка́рпал'і́, ка́рпал'о́йі́ — дере-^{в'яні} ви́ла на 4—5 ріжків, ше́стир'і́к — дерев'яні ви́ла на 6 ріжків. Усі ці терміни існують паралельно з літературним „в'і́ла“. Характерно, що молодь часто вже не вживає і навіть не знає значення цих слів, добре відомих для старшого покоління. Так само, поряд із загальнопоширеним словом лопа́та, вживаються назви: капа́н'ц'а́ — тепер здебільшого на означення спеціальної лопати для копання буряків; га́рба́рка, штри́хова́ лопа́та, штрахо́ука, че́рпа́к, че́рпа́чка. Всі ці назви означають широку лопату, трохи ввігнуту, — зручну для набирання зерна і взагалі сипких тіл.

¹ Й. Сталін, Питання лєнінізму, Укрполітвидав, К., 1947, стор. 349.

² Там же.

Велика різноманітність цих і подібних до них термінів часом дозволяє робити висновки про історію заселення певної місцевості на території Одещини. В мові окремих сіл зберігаються особливості, які допомагають встановити, звідки прибули в причорноморські степи перші поселенці цих сіл. Так, слово *лїнка*, що означає довгий канат, яким тягають солому від молотарки, вживане замість більш звичайного тут *вороскїй*, чи слово *згрєбло*, вживане замість більш поширеного *згрєбло* (шкребниця для чистки коней), свідчать про те, що це мова переселенців з Поділля.

Колишні козацькі, панські та казенні села і досі зберігають деяку відмінність у лексиці своїх говорів. Не бачачи виходу з жахливого становища, злиденні поміщицькі селяни ворогували з казенними, які терпіли з боку казни не меншу експлуатацію. Вороженча не зникла і після скасування кріпосного права, проявляючись зокрема в тому, що жителі різних сіл дражнили один одного, насміхаючись з особливостей говірки. Вихідців із Поділля, наприклад, називали *буцами*, бо вони часто вживають слово *буц'ім*. Все це деякою мірою затримувало стирання діалектних відмінностей, хоча розвиток капіталізму в сільському господарстві приводив до того, що говори сіл, населених вихідцями з різних місцевостей, неухильно зближувались.

Вузько локальними є зараз такі назви знарядь праці, як *терпак* і *кобїла*. Словом *кобїла* називають у с. Біляївці, Біляївського р-ну, прилад, за допомогою якого взимку по льоду косять очерет. Це дві паралельні палиці, нерухомо закріплені з одного кінця; на другому кінці поміж ними приладнана коса. *Кобїлу* пересувають по льоду, низько скошуючи очерет. Словом *терпак* у деяких селах Біляївського, Овідіопольського та Троїцького районів називають невелику косу серпоподібної форми з короткою ручкою. *Терпак* використовується виключно для косіння комишу.

НАЗВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТ

Досить поширеним на Одещині є термін *граса*, *грасувати*. Обидва ці слова мають по кілька значень.

Граса — розпашник, плужок. Плужком обробляли городи, виноградники, кукурудзу. Слово *грасувати* в значенні „плужкувати“, „за допомогою плужка прополювати міжряддя винограду, кукурудзи, соняшника“, — почало витіснити слова *сапати*,

полоти. На самий процес „плучкування“ тепер часто кажуть грасбука. Але в такому значенні слова граса, грасувати, грасбука вживаються недавно, бо й самий спосіб полоти плужком поширився не так давно.

Більш давнє значення слова грасувати — місити, вимішувати ногами (або запрягши для цього коней) глину з кізяком і соломою. Суміш, яка вимішується у спеціально для цього викопаній ямі, називається гра́са і використовується при будівлянні хати. Слово грасувати відоме і в значенні взагалі „місити“, „топтати“, „толочити“: „Корова гег' чїсто город з грасувала“. Саме в значенні „топтати“, „спустошувати“, „плюндрувати“ засвідчено це слово у старовинних українських пам'ятках XVII та XVIII ст.:

„Орда и поза Вислою з своїми чамбулами могла би кграсовати и корону опустошивати“. („Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками“ Самійла Величка).

„Войска Шведскіе... чатами коло Вилиѣ грасовали“ (Лѣтопись Самовидца, XVII ст.)¹.

Вживається це слово і в народній пісні, що розповідає про події далекого минулого:

Ой березонько, чого ти не зелена?
Ой як я маю зелною бути,
Коли підо мною татари стояли,
Копитами землю грасували...

У значенні „розбійничати“, „плюндрувати“ відоме слово грасова́сі в сучасній польській мові. Дуже можливо, що слово грасувати занесене на Одещину переселенцями з Поділля чи Волині і вже в місцевих умовах переосмислювалось і набуло нових відтінків у значенні.

Як синоніми до слова грасувати в значенні „плучкувати“, „полоти плужком“ вживаються на території Одещини слова сапато́рити, роспашкува́ти. Остання назва утворена від слова роспашнік, що означає спеціальний плужок для прополки міжрядь. Плужок цей подекуди має назву дра́ги або драпа́к.

Коли полють ручним способом, за допомогою сапи, робота

¹ Див. „Історичний словник українського язика“ за редакцією Є. Тимченка, т. I, 1932, стор. 647.

називається словом прашбука. Слово прашувати вживається поряд з полоти, сапати, здебільшого в місцевостях із значним прошарком молдавського населення.

Помітно виходить з ужитку слово окалатати, що значить „вибити зерно“, обмолотити ціпом жито, не розв'язуючи снопів, призначених на околот. Спосіб молотити хліб ціпом тепер майже не застосовується, тому слово окалатати відмирає, а разом з ним зникає і слово приколоток — сніп жита, призначений на околот, обмолочений, але ще не витрушений. Натомість поширився і став загальноживаним новий термін — машинувати, машинбука, — коли хліб молотять машиною.

Звузилась також сфера вживання слова чапкувати. Старі колгоспниці пояснюють, що чапкувати — значить полоти, сапати будь-яку культуру. Молодше покоління вживає це слово у вулчому, спеціальному значенні: чапкувати — значить „полоти цибулю, часник або моркву“, коли треба низько нахилитися до дрібних стебел і пересуватися по грядці навпочіпки. Слово чапкувати у них зближується із словом побчепки, навпбчепки. Але насправді воно походить від слова чапкій, яке в сучасній українській мові вживається дуже рідко, будучи витіснене словами-синонімами стараний, ретельний, беручий до роботи.

У багатьох селах Одещини ставлення до виконуваної роботи передається словами пантрувати і ламп'ічити. Пантрувати — значить доглядати за чимось, уважно придивлятися, працювати старанно, як слід. Ламп'ічити — значить, навпаки, робити щось нашвидкуруч, абияк, аби з рук: „Зламп'ічили хлівець, а вкрити нема кому“, „Поганий сапбжник, не шийе, а ламп'ічит““. Слово це пов'язане із словом лампач, що означає необпалену саморобну цеглу, вальок з глини, що йде на різні господарські будівлі. Виробляти лампач легко, ця робота не потребує великого вміння, але вона брудна. Тому слово ламп'ічити і вживається на ознаку всякої поспішної і нечистої роботи.

НАЗВИ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК І МЕЖ

Описуючи становище малоземельних селян, що становили більшість населення царської Росії, Володимир Ілліч Ленін зазначав: „І все це населення — паупери, злидарі, наділені мізерними клаптиками землі, з яких не можна жити, на яких можна тільки

вмирати голодною смертю“¹. На Одещині, де засушливе літо не давало можливості малоземельному селянину зібрати хоч стільки хліба, щоб прохарчувати сім'ю, широко практикувались сезонні заробітки по містах та панських економіях. Крім землеробства, населення займалось побічними промислами: возили сіль з лиманів, випалювали кустарним способом глиняний посуд, який міняли на хліб або продавали. Частина населення змушена була орендувати землю у поміщиків на кабальних умовах — за десяту частину врожаю. Теперішня молодь, яка зросла в колгоспі, в умовах радянської влади, вже не знає жахливого змісту слова *д е с' а т і н щ и к*. Не почути в її мові і таких слів, як *н а р' і з*, *к л и н*, *п а й*, *р' і з а*, *ч в е р т'*, *д' і л' н и ц' а*. Так називалися до революції ділянки селянської землі. Наші ланкові, бригадири і рядові колгоспники вже давно звикли почувати себе господарями всієї колгоспної землі. Та в пам'яті старих людей ще зберігаються назви тих жалюгідних клаптиків, про які розкаже народний анекдот: приїхали орати, а ниву насилу знайшли, бо Рябко ліг і накрив її хвостом. Літній колгоспник розповідає, що його батько мав семеро дітей і дві *ч і с н и ц' і* поля. Під *ч і с н и ц е ю* він має на увазі чверть десятини, але мимоволі згадується, що *ч і с н и ц е ю* називають і *3* спрядені нитки.

У селі Лозоватому, Грушківського району, зафіксовано ще й таку назву земельної ділянки, як *ш н у р*. Точної кількості землі ця назва не означає, як і *н а р' і з*, *п а й* чи *д' і л' н и ц' а*. Це був клапоть землі на 2—3 морги (1 морг — 0,57 га). Десь той *ш н у р* або *ч і с н и ц' а* не набагато були ширші від межі, яка відділяла їх від сусідського вбогого клаптика. А скільки землі гуляло даремно під цими межами, зарослими бур'яном! Багато меж шматувало землю, багато їх відділяло одне село від другого, і називалися ці межі в різних селах по-різному. Деякі з цих різноманітних назв збереглися ще й тепер, але значення їх переосмислене. Молода колгоспниця, відповідаючи на питання, пояснює, що „*с ў г о л о в а* — це межа між полями різних колгоспів“. Це слово, відоме також у варіантах *с ў г о л о ў к а*, *с ў г о л о в о к*; на старовинність походження його вказує непродуктивний у сучасній мові префікс *су-*.

Назви колишніх меж вживаються тепер з іншим відтінком значення: так називають польові дороги, якими їздять переважно під

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 57.

час збирання врожаю. Саме в цьому значенні вживаються і молодими колгоспниками, і людьми похилого віку такі слова, як с^уголова, с^уголовок, с^уголоука, су^лука — степова доріжка, якою їздять під час жнив; склад — стежка, яка йде по межі між нивами; звор^ота, зм^ій^овина — межева дорога між ділянками поля; д^іл^ниц^а, д^іл^ниц^а — границя між селом і полем, огорожа або рів, вздовж якого йде стежка; пер^етика — межа між городами, плетений із комишу тин, вздовж нього — стежка; л^ен^ій^а — вузька степова дорога. В багатьох селах Одещини словом л^ен^ій^а називають також сільську вулицю. Назва ця походить від слова лінія, що в „Словаре малороссийских идиомов“ Миколи Закревського (1861) пояснюється як „козацкая сторожевая черта, или оборонительный вал от набегов татарских“. Здебільшого це ті села, куди було перегнано свого часу казенних селян. Їх селили поблизу сторожових постів, що стояли на кордоні з турецькими володіннями, який проходив тоді по річці Кодіма. Як свідчать перекази старожилів, хати переселених кріпаків ставилися в певному порядку, по лініях, що їм послужило приводом називати л^ен^ією вулицю, а згодом — взагалі дорогу.

НАЗВИ СКОШЕНОГО ХЛІБА, СПОСОБІВ ЗБЕРІГАННЯ ЗЕРНА і т. п.

Скошений, але ще не пов'язаний у снопи хліб має на Одещині досить поширену назву р^озв^іа^з'. Пов'язаний у снопи хліб складається у п^іятк^і або в п^іятн^ац^атк^і — копички по п'ять чи п'ятнадцять снопів. Ряд п'ятнадцяток на ниві має назву кл^аі (множина кл^айі), або кл^ан', або кл^ан'а. Етимологія цього слова неясна. Можливо, воно якимось пов'язано із словом класти, але перехідних форм не зафіксовано. Цікаво, що в деяких слов'янських мовах вживається слово кл^ай^а в значенні „корм для худоби“ (те, що кладуть у ясла худобі).

Великий ряд п'ятнадцяток називається ст^ай^а.

У багатьох селах Одещини на означення копи-п'ятнадцятки часто вживається і молдавське за походженням слово киш^ора, к^іс^ора; поширене воно переважно там, де значну частину населення становлять чи колись становили молдавани.

Збереглося в українських говорах Одещини відоме ще в староруській мові епохи Київської Русі слово кост^ер, що означає кільканадцять снопів, поставлених стійма, колосками догори,

у вигляді конуса. В сучасних говорах це слово вживається тільки як назва складених снопів очерету. Очерет використовується переважно на паливо. Слово *костёр* як назва певної кількості палива застосовується часом і до дров (у такому значенні зафіксоване це слово і в словниках Даля та Грінченка) та інших видів палива: „Внесла в кухню костёрчик солбами“, „Приніс костёр р'ізч'а (хмизу)“.

Колгоспники старшого віку, згадуючи про колишні способи зберігати обмолочений хліб, розповідають, що зерно на зиму засипалося у *пашённу йáму*. Цим терміном, засвідченим ще в пам'ятках епохи Київської Русі, називалась спеціальної форми яма, з широким дном і вузьким отвором зверху, обмазана зсередини глиною і випалена, щоб ґрунтова вода не псувала збіжжя. Як синонім до назви *пашённа йáма* відома також назва *горловá йáма*. В першому випадку назва утворена від слова *пашня*, яке в староруській мові означало зерновий хліб взагалі, тобто від назви об'єкта збереження. В другому випадку назва походить від слова *гóрло*: адже форма ями, звуженої на верху, нагадувала горло, через яке засипався хліб.

Зараз обидві ці назви зберігаються в пасивному лексичному фонді людей старшого покоління; вони вживаються лише в розповіді про дореволюційні часи.

Зберігали зерно також у великих і широких бочках у коморі. Така бочка називалася *перёр'із*. Це слово відоме й тепер, але з іншим відтінком — на означення невеличкої бочечки для води. Хліб, який одержує на трудодні колгоспна сім'я, не вміститься ні в бочку, ні в пашенну яму, тому ці способи збереження хліба вже не застосовуються, а назви їх виходять з ужитку або набувають іншого значення.

Втратило своє колишнє значення і широко вживане на Одещині слово *бородá*, що означає пропуск при косінні, не зачеплений косою жмут трави чи хліба: „Пёт'ка косіу, а бородá позаду остáлас'а“. Слово це сприймається тепер як жартівливе, насмішквате і вживається поряд з такими синонімами, як *прогáвина*, *сказ*, *козá*, *стойáн*. Але старі люди ще пам'ятають, що колись існував звичай „лишати Спасові на бороду“ нескошену смужечку ниви, щоб забезпечити в такий спосіб урожай на майбутній рік. Хоч звичай цей і пов'язаний з іменем християнського спаса, він по суті є виявом жертвоприношення, нама-

ганням умилювати „всемогутні“ сили природи, перед якими людина почувала себе безсилою. Тепер слово борода вживається без усякого магічного значення, як назва пропуску при поганому косінні. Молоді колгоспники навіть не знають про дикунський обряд, з яким пов'язане це слово.

* *
*

Підсумовуючи, можна відзначити, що процес стирання відмінностей між окремими українськими говорами Одеської області в галузі сільськогосподарської лексики йде в основному по лінії зникнення слів, які означають знаряддя праці чи способи роботи, що не застосовуються більше в господарстві радянського села і відмирають. Деякі з цих слів залишаються як пережиток, лише в пасивному лексичному фонді людей старшого і найстаршого покоління. Це такі слова, як окалатати, приколоток, пашенна йама, горлова йама; такі назви земельних ділянок, як пай (приблизно 4 десятини), шнур, чісниц'а, ділниц'а, нар'із, р'іза.

Частина цих слів втрачає своє колишнє значення і вживається з новими семантичними відтінками. Це, наприклад, такі слова: перер'із, лён'йа, борода.

З численних синонімічних говіркових назв поширюються і стають загальноживаними одна—дві назви, які вживаються паралельно із словами літературної мови. Так, з кільканадцяти назв вил найчастіше відоме поряд з літературним вила — слово габл'і, кабл'і.

Навчання колгоспників у агротехнічних гуртках, знайомство їх з науковою літературою із сільськогосподарських питань, широка популяризація досвіду передових колгоспів у районній і обласній пресі — сприяють тому, що сільськогосподарська лексика колгоспного села, зокрема Одеської області, все більше зближується з літературною мовою.

О. С. МЕЛЬНИЧУК

ПІВДЕННОПОДІЛЬСЬКА ГОВІРКА с. ПИСАРІВКИ
(КОДИМСЬКИЙ р-н, ОДЕСЬКОЇ обл.)

Українська говірка с. Писарівки за більшістю загальних ознак належить, безперечно, до складу подільських говорів. Але поряд з цим дана говірка виявляє ряд цікавих особливостей в усіх своїх складових частинах, особливо ж у фонетиці та ще більше в лексиці, — особливостей, досі поки що не зафіксованих у мовознавчій літературі. Матеріали цієї говірки послужать для розроблення різних проблем українського мовознавства, зокрема проблеми взаємовідношень східноукраїнських і західноукраїнських говорів у межах південно-західного наріччя, проблеми фонетичних закономірностей у південноукраїнських говорах, проблем етимології та історичної лексики української мови і т. п. Зважаючи на все це, варто розглянути найважливіші особливості даної говірки в їх сукупності.

С. Писарівка розташоване в північному кутку Одеської області на межі її з Вінницькою областю і Молдавською РСР, у 40 кілометрах на північний захід від м. Балти. До 1940 р. село входило до складу Молдавської АРСР. У безперервному ряду з п'яти сіл, розташованих на невеличкій притоці Дністра — річечці Силоус, або інакше Білоч (в селі річка ніякої назви не має), с. Писарівка є останнім селом, рахуючи від впадіння притоки в Дністер, де розташоване с. Білбчі. Безпосередньо до Писарівки з півдня (нижче по течії річки) примикає с. Грабове, заселене також українцями, а до Грабового далі за течією річки знову ж таки безпосередньо примикає с. Шёршинці з мішаним українсько-молдав-

ським населенням. Таким чином, через с. Шершинці проходить у цьому місці — на південь від с. Писарівки — межа між українськими і молдавськими говорами. На схід від Писарівки ця межа продовжується через с. Лабушне, розташоване приблизно за 6—7 кілометрів від Писарівки і заселене українським і молдавським населенням. З півночі найближчим до Писарівки є українське с. Серби. За 10 кілометрів на північний схід від Писарівки розташоване районне місто і залізнична станція Кодима (корінне населення українське), звідки до Писарівського спиртового заводу і до Грабового проходить шосейна дорога. Незважаючи на близьке сусідство говірки села Писарівки з молдавськими говірками, вона залишається в усіх відношеннях цілком українською говіркою і включає до свого лексичного складу лише незначний процент молдавських слів.

Як буде видно далі, цілий ряд явищ говірки виступає здебільшого в двох чи кількох варіантах, в зв'язку з чим і вся говірка може бути розділена відповідно на дві чи кілька частин. Проте такий поділ говірки на частини не може бути проведений в територіальному відношенні, а хіба що у відношенні генетичному, бо майже в кожній сім'ї відбувається змішування різних варіантів говірки. В результаті такого змішування в багатьох випадках має місце хитання щодо вживання тієї чи іншої відмінності. Такий стан значно утруднює питання про те, чи певна фонетична відмінність у мові даного індивіда є варіантом говірки чи лише варіацією вимови, обумовленою, наприклад, темпом говоріння.

Ця стаття відображає явища говірки, відомі в ній на протязі останньої чверті століття. Завданням статті є систематизація наявного матеріалу говірки і констатація наявних співвідношень, тоді як історичне дослідження і з'ясування цих явищ, особливо в галузі лексики, має стати метою окремої роботи.

І. ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Поряд з фонетичними рисами говірки, спільними для всіх подільських говорів, їй властиві деякі звукові особливості й взаємодієння, досі не відзначені дослідниками в говорах української мови. В зв'язку з цим заслуговує на увагу вся система фонетичних явищ говірки, яка й буде висвітлена тут в найстиглишому вигляді.

Наголошена позиція

У наголошеній позиції в писарівській говірці, як і в літературній мові, розрізняється 6 голосних фонем: *a, e, u, i, o, y*. В історичній перспективі встановлюються теж в основному такі самі співвідношення, як і в літературній мові.

1. Старе слов'янське *a* під наголосом рефлексується в говірці як *a* незалежно від давньої твердості чи м'якості сусідніх звуків: б р а т, д а́ти, ш а́пка, й а́ма, за га́н' а́ти. Винятків з цього співвідношення не спостережено. Окремо стоїть запозичене слово х а́д(з' ё́й)и́н з похідними х а́д(з' ё́й)с'твo, х а́д(з' ё́й)с'кйй, які в більшості українських говорів мають *a*. В вимові одного 70-річного представника говірки до 30-х років існувала форма канц'і-л' ё́рййа.

2. Старе *e* збіглося в говірці з старим *a* при пом'якшенні попереднього приголосного: ж а́ти, в з' а́ти, гл' а́нути, вй а́нути, піт'т' а́ти і т. д. Винятків з цього співвідношення також не встановлено.

3. Старе слов'янське *y* збереглося без особливих змін в усіх положеннях, у тому числі і в наголошеній позиції, незалежно від твердості чи м'якості сусідніх приголосних: д у́мати, в у́хо, л' у́ди і т. д. Виняток: тóлуб, — в якому на місці *y* маємо *o*. В запозиченому п а́л' а́тй́рка на місці *y* виступає *u*.

4. Старе *a* виступає в рефлексі, що в усіх відношеннях збігається з рефлексом *y*: дуб, зуб, і д у́, в с'у, ми ж у́, свин' у́. Форми типу х о́р ё́н'ка (корогва), по́р ё́нча (поручні), прент (металічний стрижень, поряд з словом прут в решті значень), г ё́мба (зневажливе замість звичайного г у́ба) і т. п. не є результатом фонетичних змін всередині говірки, а запозичені з польської мови. Виняток становить звукова форма кореня *глі́б-* у словах гл' і́пшйй, гл' і́бо́кйй і т. п., де на місці старого *a* маємо *i* незалежно від наголосу, але в даному разі відхилення властиве основній масі українських говорів, і в описуваній говірці має місце лише властива для неї в окремих випадках заміна *u* на *i* (див. стор. 48, п. 9, ст. 51, п. 4).

5. Старе слов'янське *o* виступає в говірці під наголосом у відкритому складі як *o*: нóги, нóса, сóку, стóлик, лóйу; але мі́ток || мóток, ві́кон і деякі інші; виняток ж а́дного

замість ж ó дного, очевидно, не фонетичного походження (пор. к á жний || к ó жний); виняток чисто фонетичного характеру: в й ёдно, по й ёдному і т. д.

У закритому наголошеному складі старе *o* послідовно рефлексується як *i*, що здебільшого пом'якшує попередній приголосний звук: н'іс, н'іг, с'ік і т. д., але с'т'іл (с'ц'іл) і стіл, гн'ій і гн'ій і тільки без пом'якшення *л* у слові лій. Більш рідкий порівняно до літературної мови перехід *o* в *i* в закритих складах повноголосних коренів: голóука, корóука, дорóшка. Очевидно, дана тенденція сприяла заміні форм родового відмінку множини таких слів, що мали вигляд чистих основ, іншими формами (курувіу, голувіу і т. п. — див. стор. 64, п. 1 б).

6. Старе *e* наголошене у відкритих складах і в суфіксах збереглось в основному як *e*, перед яким приголосні не пом'якшуються: сéла, стéлиш, плéла, відлéга, шéстий, позаучéра, цéго, цéму, малéн'кий, лицé, озирцé; проте жіночка, т'іточка і ряд інших. В закінченні називного відмінку однини іменників середнього роду II-ї відміни після старого *й* наголошений звук *e* перейшов у *a*: жит'á, знат'á і т. п.; винятки: вій ё і кіс'ё || кіс'á. Майже в усіх відмінкових закінченнях і в частіше вживаних продуктивних суфіксах старе *e* виявляється заміненім звуком *o* з пом'якшенням тих попередніх приголосних, які можуть пом'якшуватись: кон'óві, дн'óві, ми жóйу, душóйу, пйат'ірн'óйу, ножóм, школ'арóм, с'т'іл'ц'óм, чиришн'óвий, вишн'óвий, Васил'óва, кон'óва і т. д.; сюди ж належить і форма *ўс'о*, єдино вживана в говірці до часу масового поширення грамотності в селі в 30-х роках. Незважаючи на велику поширеність *o* на місці *e* після історично м'яких приголосних, це явище не можна вважати ні продовженням первісного стану спільнослов'янської мови, ні фонетично закономірною пізнішою зміною. Факти збереження старого *e* в багатьох інших подібних випадках, що здебільшого не створюють таких струнких парадигм, як в останніх прикладах, свідчать про значну участь граматичної аналогії в заміні старішого *e* новішим *o*. Сказане відноситься й до форми *ўс'о*, в якій навряд чи слід допускати якісь інші впливи, крім впливу *ўс'óго*, *ўс'óму* (пор. таку ж послідовність вживання іншого звука — *e* — в парадигмі *цс(й) — цéго, цéму*).

У закритому наголошеному складі (крім суфіксів і закінчень) старе *e* виступає як *i*, що здебільшого пом'якшує попередні приголосні: с'іл (родовий множини), пл'іу, піч (губні в говірці не пом'якшуються) та ін. Відсутність пом'якшення зустрічається лише в слові бурд'ій поряд з бурд'ій, де *i* — з *e* (пор. прізвище Бурд'ейний), але саме це слово запозичене з молдавської мови.

7. Старе *ъ* за всіх умов під наголосом рефлексується в говірці як *i*, що завжди палаталізує пом'якшувані приголосні: л'іс, д'іти, с'іпати, т'ін', але білий, піски і т. д.

8. Старе *ы* під наголосом рефлексується в говірці як передньо-середнє *и*: син, р'йба, к'йнуу, т'іс'ача.

9. Старе *и* наголошене в переважній більшості випадків, в тому числі й на початку слів, збіглося з рефлексом старого *ы*: с'йн'ка, л'йпа, т'йхо, цв'йсти, зацв'йв, ч'іп'йга, йн'ій, йнч'ій, йстик, йскра і т. д. Але поряд з цим у говірці констатується кілька прикладів появи фонем *i* на місці наголошеного *и*, що походить з старого *и*: гур'ішча, віхор, вімн'а, те саме в запозиченому слові гарм'ідир, в якому в більшості українських говорів під наголосом виступає звук *и*, і в слові рум'іна (румун), де *i* — на місці румунського *и*. В слові потр'ємати на місці старого *и* виступає *e* (якщо тут не слід припустити вокалізованого *ь*).

10. Старий *ѣ* під наголосом, як правило, має своїм рефлексом *о*: сон, мох, кат'ѣк (качалка — сільськогосподарський термін), сад'ѣк. У старих звукосполученнях *рѣ*, *лѣ*, що в російській мові рефлексуються як *ро*, *ло*, звук *ѣ* в говірці вокалізувався в *о*: бл'ѣхи, др'ѣва, іноді — в *и*: криш'ка (крихта), спорадично — в *у*: сабл'уко (сорт яблук), якщо вважати це слово похідним від тієї самої форми *абл'ько, від якої походить і сучасна форма й'абл'уко.

11. Старий *ь* під наголосом вокалізується в основному в *e*: ден', пен', швец', йід'єн. У старих звукосполученнях *рь*, *ль* під наголосом на місці *ь* виступає *и* або *о* з пом'якшенням попереднього приголосного: гр'ймати, блиск, н'ихр'йшч'иний, сл'ѣзи, л'ѣн.

Старі *ѣ* і *ь* напружені (перед *й*) в наголошеній позиції в усіх випадках дали *и*: м'ййу, шл'ййі, ший, стар'йй, д'іт'йй, л'уд'йй, шл'ййка.

В умовах нової фонетичної системи, яка замінила собою стару слов'янську систему голосних, в говірці відбувся ряд таких змін у галузі голосних звуків, які залежали від місця наголосу. Ці зміни в окремих випадках оформилися в своєрідні фонетичні закони, здебільшого й тепер живі в говірці. Зважаючи на сказане, явища в галузі ненаголошених голосних зручніше буде розглядати виходячи з діючої в говірці нової системи наголошених голосних.

1. Фонема *a* в ненаголошеній позиції, як правило, не зазнає ніяких помітних змін: ба́ба, ха́та, кнй́шка, ру́чка, дй́н'а, годй́ц'а, гатй́ти, гра́тис'а, хо́д'ат, ла́з'ат, і т. п. Відхиленнями є такі звукові форми з *i* замість *a* на місці колишнього *e*: де́віт', де́вйіт' (і де́вйат'), де́с'іт', два́ц'іт', тры́ц'іт', одина́ц'іт', двана́ц'іт', трина́ц'іт', штыр-на́ц'іт', пй́атна́ц'іт' (пй́ітна́ц'іт') і т. д. та с'іка́ти, вй́с'ікати (с'а), а також *u* замість очікуваного *ya* в слові дыви́нбо́сто. Певна ізольованість цих відхилень свідчить про те, що вони виникли в основному як результат особливостей пришвидшеної вимови даних слів — вимови, що спричинилася і до скорочення більшості цих слів. Щодо слова с'іка́ти, то в ньому *i* могло стати на місці *a* після деетимологізації (зникнення споріднених слів у говірці, в корені яких було б *'a*), а слово дыви́нбо́сто могло з'явитись у говірці як закономірна видозміна запозичення з російських акаючих говорів. З інших відхилень в рефлексії фонем *a* будь-якого походження в говірці можна відзначити ще заміну ненаголошеного *a* звуком *o* в таких словах, як ломáти, хол'áва, бошта́н, бохонéц', сотона́ та звуком *y* в словах карбóвунці (зрідка), бурсу́к і чубáн з похідними, причому в останньому випадку можливий вплив з боку чу́бок, чубáтий.

2. Фонема *y* в ненаголошеній позиції так само не зазнає ніяких закономірних видозмін: будй́ти, рубáти, зубáту, ц'у, т'ут'у́н, д'урá (під наголосом д'у́рка) і т. д., крім закономірного чергування *y—ǔ(ø)* за загальнопоширеним в українській мові законом санді: він упáу у річку — вона́ впáла в річку, він уже вй́вчиу урбо́ки — вона́ вже вй́вчила врбо́ки і т. п.

Окремо стоять факти послідовної заміни ненаголошеного *y* звуком *o* в таких переважно запозичених (іноді деетимологізо-

ваних) словах: бома́га, оса́дба, отро́ба, бохо́нець, ба́хор (||ба́хур), охна́л'. В усіх цих випадках можна припустити результат дії так званої зворотної (інакше кажучи, фальшивої) фон тичної аналогії — як прояв опору щодо поширення укання на всяке ненаголошене *o* — явища, властивого сусіднім західним говорам.

3. Ненаголошена фонема *i* теж мало чим відрізняється від тієї самої фонемі під наголосом: ко́н'і, с'іда́ти, л'іпі́ти і т. д.; в деяких словах (напр. по́стіл', ву́лій) звук *i*, як виняток, не пом'якшує попереднього приголосного. В цілому ряді випадків у говірці спостерігається послідовна зміна ненаголошеного звука *i* звуком *u*: до́си, огиро́к, гиркі́й, гирча́к, гирчі́ць'а, витати́с'а, завиру́ха, гил'а́ка, рил'а́, пирі́й (пірі́й), гилце́, на́вит' (||на́віт'); *u*, а не *i* маємо на початку слів (у запозичених — тільки після приставного придихового): икра́, гинді́к, гинді́чка (але іко́на, іконоста́с, індус і т. п., в тому числі вимова всіх відповідних слів сучасного літературного походження) та приставне *u* в словах иржа́, иржа́ти, не говорячи вже про те ненаголошене початкове *u*, яке відповідає *u* наголошеному (и́начий і т. п.). Таким чином, на початку слів у говірці, як правило, виступає взагалі *u*, а не *i*. Закономірно відбувається чергування ненаголошеного *i* з *ĩ* (ї́): Я йду́ й співа́ю — він ішо́в і співа́ю. Заміну ненаголошеного *i* звуком *u* спостерігаємо в слові цу́л'увати́ (тут же й незвичайне асимілятивне пом'якшення *л*), а заміну *i* звуком 'а — в запозиченому слові пал'а́тїрка. В слові шу́л'ак видозміна не фонетична, а морфологічна: заміна рідкісного суфікса *-ік-* суфіксом *'ак-*. В словах мн'а (ім'я) і при́пчок (припічок) констатується випадіння ненаголошеного *i*.

4. Ненаголошене *u* в більшості випадків істотно не відрізняється від *u* наголошеного: милі́ти, мина́ти, лин'а́ти, сиве́н'кий, висо́кий, пригну́ти і т. п. Але в позиції перед складом з *i* (як наголошеним, так і ненаголошеним) лише при спеціально уповільненому темпі навмисне роздільної вимови в говірці артикулюється ненаголошене *u*, тоді як звичайно в цих умовах виступає або звук середній між *u* та *i* (*i*), або ж (частіше) звук *i*, який відрізняється від звичайного *i* в решті випадків лише тим, що приголосні перед ним ніколи не пом'якшуються: піри́г, прібі́г, піри́жок, сід'і́ти, кричі́т, піші́т, віпіші́т, вісід'і́ти

і т. п. Утворене таким чином *і*, в свою чергу, впливає на попереднє ненаголошене *и* так само, як і звичайний звук *і* в решті випадків. Але в порівнянні з звичайним *і* вплив такого новоутвореного *і* на попереднє *и* виявляється дещо слабшим, в результаті чого здебільшого можливі паралельні звукові форми типу пріпішіт || пріпішіт || припішіт, пріпін'іт || пріпін'іт, кітіці'і || кітіці'і, кісліці'і || кислиці'і (дерева) і т. п.

У вимові значної частини носіїв говірки виступає *-іў* || *-іъ* на місці ненаголошеного *-ий* в усіх прикметникових закінченнях називного відмінку однини чоловічого роду, особливо ж після суфіксів *-к-*, *-с'к-*: чорній, сівій; першій доўгій, а другій короткій; білен'кій, синен'кій, л'уц'кій, молдован'с'кій, циган'с'кій і т. д. В положенні перед внутрішнім *ў* у вимові всіх представників говірки зберігається ненаголошене *и*: повиймати, приймати, прийд'у, помийкі; виняток — займенник чій, який в усіх без винятку формах у вимові переважної більшості представників говірки має звичайне *і*.

З окремих спорадичних змін ненаголошеного *и* слід відзначити ряд випадків, у яких замість ненаголошеного *и* будь-якого походження виступає звичайне *і* (з пом'якшенням попереднього зубного приголосного): прад'іво, кіл'ім, шір'окій, кішен'а, кіпл'ат, кіпл'ачий, ліхтар; в слові гліб'окій звук *і* залишається й під наголосом (гліп'ший), на відміну від шір'окій — шір'ший. Щодо слів пр'от'іу, на пр'от'іу, то вони дуже подібні до звичайного запозичення з російської мови.

У словах кирніц'а і киртіна на місці старих *рь* (*ри?*), *рь* виступає звукосполучення *ир*, а не *ри* (*ро*).

В слові нежат' (||нежит') *а* на місці *и* в результаті деетимологізації *і*, очевидно, впливу дуже близької звукової форми с'іножат'.

5. Ненаголошене *е* в переважній більшості умов виступає в говірці як *и*: тисати, ним'жна, зил'ений, пикті, виз'у, затирка, сиг'одн'а, сиг'орішний, чирніло, чирніти. В положенні перед складом з *і* будь-якого походження (у тому числі й з ненаголошеного *и* перед складом з *і*) ненаголошене *е* у вимові основної маси носіїв говірки звучить як *і* (*і*), перед яким не відбувається пом'якшення приголосних: пірістий, віс'іл'а, літ'іти, вірт'іти, вулійі, дзілізо

(але, як виняток, і дз'ілізо). Таке позиційне *l* у вимові частини носіїв говірки (чи всіх носіїв при певній постановці артикуляційної бази) впливає на ненаголошене *u* чи *e* в попередньому складі, як і всяке інше *l*, викликаючи їх перетворення в таке саме позиційне *i* (*i*): пріліт'іли, зілін'іти, пірід'ілітис'а, пітпіріжіц'ц'а і т. п. поряд з пирид'ілітис'а, прилит'іли, пітпирижіц'ц'а і т. д. У деяких словах маємо звучання ненаголошеного *e* як *i* не перед складом з *l*, наприклад: учіп'іти, чіп'іга, та в непрямих відмінках: в'єчіра, в'єчіром (останнє — під впливом закономірних у говірці форм в'єчір та ўв'єчірі), причому за аналогією до учіп'іти, прічіп'іти тощо звук *i* на місці *e* у відкритому складі звучить у цьому слові й під наголосом: учіпіш, зачіпиний і т. п.

У слові стибиліна маємо вставку *u* (ненаголошене *e*) після *b*.

6. Ненаголошене *o* зберігається, як правило, перед складами з *a*, *o*, *e*, *u* та в кінцевому складі: коп'ати, роб'ота, роб'іти, гол'єн'кий і т. п. В положенні перед *y* та *i* (в тому числі й усіма *i*, новоутвореними позиційно з *u* чи *e*) ненаголошене *o* вимовляється як *y* (іноді — як звук, середній між *y* та *o*, ближчий до *y*, позначуваний $\overset{\circ}{y}$): куж'ух, пуд'ушка, мутуз'ок, уб'ід, пур'іг, прул'із пуп'іт с'ц'іл (іноді попит ст'іл). Таке позиційне *y* ($\overset{\circ}{y}$) впливає на всяке ненаголошене *o* в попередньому складі, перетворюючи це *o* також в позиційне *y*: пууб'ідали, (пу'уб'ідали), чулувік, на гулуві, — або лише в $\overset{\circ}{y}$: С'улум'ійа, пууб'ідали і т. д. Неповне укання (тобто заміна ненаголошеного *o* звуками $\overset{\circ}{y}$, ω при відсутності в цих випадках крайнього *y*) виступає в говірці завжди поруч з неповним переходом *u* в *i* перед складом з *i* (тобто з заміною ненаголошеного *u* в цій позиції звуком *i*).

Поряд з відзначеними закономірностями видозміни ненаголошеного звука *o* перед складами з *y*, *i* цей звук характеризується найбільшою кількістю спорадичних відхилень у ненаголошеній позиції. До цих відхилень відносяться:

а) Заміна ненаголошеного *o* в різних положеннях звуком *a*: гарл'анка, гарл'ати, гарл'атий, гарл'ач, зазул'а, храм'ати, гав'їади́на, прав'орний, кал'ішч'а (||ку-

л'ішчá), хал'єра; окремо в даному відношенні стоїть топонімічна назва Гарашєнкова (кирніц'а), що є, очевидно, видозміною „Дорошенкова“.

б) Заміна звука *о*, звичайного для даних слів у інших українських чи неукраїнських говорах, звуком *и*: финáр, липúх (пор. вимову російських слів тóл'ки, скóл'ки старими представниками говірки); слово нивимóдний є результат переосмислення його етимології і лексичного значення (з „новомодний“ на „незвичайний“, „небачений“), а не результат чисто фонетичних змін, хоч, можливо, це саме слід сказати й про слово липúх.

в) Заміна ненаголошеного *о* звуком *у* в позиції перед складом, в якому немає *у* або *і*: мугíла, мугíлка, студóла, субóрний (останнє запозичене).

г) Заміна ненаголошеного *о* звукосполученням *йі* на початку слова йідєн і його похідних: йідна́ково, йіди́нак, -на́чка, вс'уйі́днó, але оди́нац'іт' (пор. стор. 47, п. 5).

д) Вставлення *о* в словах рíнова, йакíхос', чіййхос', йакíмос', чійймос', кíмос', чíмос'.

е) Випадіння *о* в середині й на початку слів чи закономірна відсутність його на місці *ѣ* на відміну від літературної мови: хт'іти, хт'івши, пáрбок; в решті відмінків останнього слова, а іноді і в називному відмінку однини після *р* з'являється *у* (пáрубок, пáрубка і т. д.).

Таким чином, з 6 голосних фонем говірки 3 голосних — *а*, *і*, *у* — виступають як постійні і незмінні при будь-яких позиційних умовах (не рахуючи, звичайно, їх спорадичних змін), між тим як фонемі середнього ступеня відкритості *о*, *и*, *е* виявляються нестабільними і у відповідних позиційних умовах перетворюються в закриті, причому фонемі *о* та *и* можуть переходити лише на один вищий ступінь закритості, між тим як *е* в більшості випадків може переходити й на два вищих ступені закритості (*и*, *і*).

Консонантизм

З фонетичних явищ в галузі приголосних у говірці варто відзначити такі:

1. Твердість *р* перед *а*, *о*, *у*, *і* та відсутність йотації наступного голосного: зорá, раднó, рабійй, бурáк, горáт, мірати, бурáц, піра, пудвіра; трох, штирóх, тром; кручóк; в пірі, на пудвірі; виняток: арйá (вигук, вживаний, коли женуть овець).

2. Вставка *л'* на місці старого суфіксального *й* перед голосним після губних *п, б і в*: горобл'ачий, жабл'ачий, рибл'ачий, ріпл'ах, чирипл'аний, диривл'аний, оливл'аний, лубл'а (збірна від „луб“), чирепл'а, здоробул'а, бизголубул'а і т. п.

3. Вставка *н'* на місці всякого *й* перед голосним після *м*: мн'ати, мн'асо, памн'ат', камн'аний, мн'а (ім'я), т'імн'а, вімн'а, с'імн'а, времн'а, зимн'а, стромн'ати, лобн'ат; с'імн'а || с'ім'а.

4. Відсутність подвоєння (подовження) м'яких приголосних в положенні перед старим звукосполученням „й + голосний“: рил'а, пут'а, шит'а, шмат'а, ткан'а, колб'а, камін'а, груд'а. В окремих випадках (слово суд'ийа і форми типу т'ин'уйу, побст'ил'уйу) подвоєння усувається шляхом вставлення додаткової голосної (в орудному відмінку однини іменників III відміни це є результатом дії аналогії, див. стор. 64, п. 1а). Виняток: гат'т'а (вигук для повернення коней праворуч).

5. Відсутність подвоєння і твердість шиплячих у тих же самих умовах: вінича (бур'ян, з якого роблять віники), клб'ча, ліча (збірна від „лико“), камін'ача, буд'ача, буран'ача, убн'іжа, н'ічуйу, пічуйу.

6. Відсутність переходу зубних (як фрикативних, так і проривних) в альвеолярні (шиплячі) в формах I-ї особи дієслів II дієвідміни перед закінченням *-у* та в усіх формах ітеративних дієслів перед суфіксом *-ува-, -уйі-*: кб'су, нб'су, хб'ду, прб'су, л'аз'у, вб'зу, голб'су, вирт'у, б'уд'у, п'ус'цу (п'ус'ту), мас'ц'у (мас'т'у); виб'сувати, виб'суйу, вихб'дувати, вихб'дуйу (за день), випрб'сувати, випрб'суйіш, вівирт'увати, вівирт'уйі, вимас'цувати, вимас'цуйі і т. д.

7. Відсутність переходу зубних свистячих у шиплячі при утворенні дієприкметників пасивних від дієслів II дієвідміни: вікосиний, порознобсиний, прб'синий, віпросиний, завозиний, позвбзиний, замісиний, вігрузиний. Пор. захбджиний, змолбчиний, сп'ушчиний і відповідні віддієслівні іменники: хбджин'а, молбчин'а, п'ушчин'а, ч'йшчин'а з послідовним переходом зубних проривних у шиплячі.

8. Відсутність в основній масі випадків вставного *л* в дієприкметниках пасивних від дієслів II дієвідміни з основами на *б, п, в, м*: зроби́ний, підру́биний, зару́биний, ублупи́ний, купи́ний (||ку́плиний, купле́ний), ви́шчирби́ний, пузу́биний (||пузу́блиний), зату́пиний (||зату́плиний), злѐвиний, скрѝвиний, застрѝминий, постра́миний.

9. Перехід звукосполучення *ст* у вимові більшості носіїв говірки перед пом'якшуючим *і* в *с'ц'*: го́с'ц'і, пус'ц'іт, мас'ц'іт, в т'іс'ц'і, вус'ц'ілок, с'ц'іл (||стіл) і т. п.

10. Ствердіння колишнього м'якого *л* перед суфіксами *-н-, -ц-,* частково перед суфіксами *-ч-, -ш-, -к-*: с'пі́льний, зага́льний, с'ї́льний (||си́льний), ме́льник, ц'і́пно, бо́лиця, м'ї́лиця, кілци, гилце́, с'їлце́, ц'іді́лци, мілчи, мілчий, с'ц'ї́лчик ||сті́лчик; бі́льший ||бі́льший; с'ц'ї́лки, т'ї́лки, скі́лки ||сті́лки, т'ї́лки, скі́лки.

11. Перехід суфіксального *-ш-* після завжди стверділих *н, д, т, з, с* в *ч* і асимілятивна зміна *д, т* перед таким *ч* в *ч, а, з, с* — в *ш*: ме́нчий, ме́нчи, то́нчий, то́нчи, ї́нчий, ї́нчи, мо́лбчий, ко́рбчий, кра́шчий, ви́шчий, ні́шчий, блі́шчий.

12. Ствердіння *в* в позиції перед *а* і збереження м'якості попереднього щодо *в* приголосного: с'ва́то, с'ват'ї́й, с'ват'ї́ти, с'ваче́ний, ц'ва́х, ц'ва́шок; інший варіант зміни подібного звукосполучення має місце в словах зй'аза́ти, під'аза́ти, об'аза́ти.

13. Заміна звукосполучення *вн* звукосполученням *мн* (зрідка навпаки): рі́мний, рі́мн'а́ти, ві́рїмн'увати, рі́мне́н'ко, рі́мн'а́, ко́мн'ір, кумн'і́рець, кумн'і́рчик (пор. діал. ко́вн'ір); грі́мн'а || грі́ун'а; цікаве по́ловин' (з *по́ломен', очевидно, через форми непрямих відмінків, де *м* і *н* стикалися: *по́ломн'а і т. д.); по́унити, запо́унити (замість запо́мнити).

14. Регресивна асиміляція різних якостей приголосних: кні́шка, ло́шка, ба́пка, ка́ска, кла́тка, муту́ска, мо́лод'ба́, про́зба, рошч'ї́стити, у кні́с'ц'і, у ло́с'ц'і, у д'і́с'ц'і, ду́ц'ц'і, ма́лац'ц'і.

Окремо стоїть факт прогресивної асиміляції в слові прі́спа.

15. Асиміляція закінчення у дієслівних формах 2-ї особи однини чисткою *-с'а* і вимова цієї видозміни в частини носіїв говірки

без подовження: ти учі́с'а, гра́йіс'а, купа́йіс'а поряд з більш поширеним подовженням у вимові інших представників говірки: учі́с'с'а, гра́йіс'с'а, купа́йіс'с'а.

16. Стягнення звукосполучення *t' + c'a* в дієслівних формах 3-ї особи однини і множини і вимова цієї видозміни без подовження: с'мі́йє́ц'а, нисе́ц'а, змо́риц'а, вчі́ц'а, с'мі́йу́ц'а, змо́рац'а і т. п., при збереженні подовження у вимові однієї частини представників говірки в тих формах, які зберігають кінцеве *-t* при відсутності частки *-c'a* (у тому числі в усіх дієсловах 3-ї особи множини): с'мі́йу́ц'ц'а, нису́ц'ц'а, вчі́ц'ц'а, збі́жіц'ц'а і т. п.

17. Збереження дзвінкості (іноді напівдзвінкості) в кінці слів: д'ід, хл'і́б, горб, л'із, пири́лаз, н'і́ж, рі́г, моро́з, холо́д.

18. Перехід в окремих випадках *v(y)* в *o* в результаті чергування *v* з *y*, яке під впливом зворотної фонетичної аналогії — реакції проти поширення укання — було замінене звуком *o*: наоско́сі, наопро́шкі і з перенесеним на це *o* наголосом набо́сц'і́ж. Окремі випадки заміни *v* звуком *l* у звукосполученні *van*: лапи́б || вапи́б, кла́питис'а || ква́питис'а.

19. Відпадиння *й* після *i* в закінченні прикметникових форм давального і місцевого відмінку однини жіночого роду: ц'і́, йа́кі, с'йні́, здо́рові, свб́йі, ч'йі́, а також в середині слів ул'і́н'а, трі́ц'а, ста́н'а, йа́кіс' (пор. відпадиння *i* на початку слова мн'а — див. стор. 50, п. 3). В іменниках йн'і́й, пі́рій, муші́й, ку́рій, шчава́ій і т. п. *й* підтримується наступними голосними закінчень непрямих відмінків.

20. Спорадичне вживання приставних придихових перед голосними початку слів: гу́ріх (і всі похідні), гинді́к, гі́кати, гі́кау́ка, го́сц'а́к (остюк), га́рап, гара́пник, ву́лиц'а, ву́хо, ву́сц'і́лок (усті́дка), вака́ц'ія́, ві́грашки, ві́гри, але о́рати, оги́рбо́к, опа́лка, убі́д, уну́ча, уну́к, ул'і́й, ул'і́н'а (олі́йниця), йсти́к, йскра́, йн'і́й, йнчий́, йна́чий і т. ін.

21. Значно більше, порівняно до літературної мови, поширення звука *g* (проривного), особливо в словах, невідомих в літературній мові: гу́дзик, га́нок, ге́дзатис'а, підга́рл'а, (підборіддя), гиме́йда (вайлувата людина), гири́ліц'а (юрба, особливо дітей), га́рни́ц', голда́ни (сорт слив), грис

(висівки), гра́бати (розгри́бати і т. п.), шпíгати, гал'ама́гати (невміло малювати чи писати), глива́тий (пузатий) і багато інших; зрідка *g* з'являється замість *đ* (гл'а, наві́гл'і, Гми́трó || Митрó, Гн'і́стрó || Дн'і́стрó, Гараше́нкова кирні́ц'а), замість *l'* (н'і́гз'á) тощо.

22. Відповідно більша поширеність *дж* і *дз*: наджинд́ж у́ритис'а, гри́нджóли, д́жумá, д́жолó батис'а, д́з'á у́кати, д́зилéн'кати, д́зіл'і́зо, хад́з'éйін, хад́з'éйство, хад́з'і́йува́ти, хад́з'éйс'кий і т. ін.

23. Значно частіше, ніж у літературній мові, вживання звука *ф*, у тому числі замість етимологічного *хв* (*x*): Фéдор, Фі́лип, Фа́насі́й, Шти́фан, Фидóра, фа́брика, фóрма, фарту́х, фу́ра, фла́шка, фата́, фу́ркати, фу́ркало, фу́рл'áти, фата́ти, сфата́ти, уфата́ти, ви́фатити, фі́ртка, фі́ст, форо́стіна, фалі́ти(с'а), карто́фл'а, фасóл'а, фаме́рики (химерики) і т. п. Заміна етимологічного *хв* (*x*) звуком *ф* може розцінюватись як результат зворотної фонетичної аналогії, що була проявом реакції в говірці проти вимови запозиченого *ф* як *хв* (*x*).

24. Поодинокі заміна *л'* — *й*: ша́йка, шча́вій.

25. Закономірний перехід старого *đ*(*t*) перед *t* в *с* і пом'якшення цього *с* під впливом попереднього *й* в слові *йс'ти*, *іс'ті* та в усіх префіксованих: найс'ті́, прийс'ті́, дойс'ті́, зайс'ті́, убійс'ті́, ввійс'ті́, пирийс'ті́, війс'ти, над'ійс'ті́ і т. ін.; подібне явище в слові *настоло́чити* (наступити ногою), де *с* або вставне за аналогією до *ростоло́чити*, або ж результат зміни *đ* з префікса *над-*.

Наголос

В явищах наголосу для говірки в ряді випадків характерні закономірності, різко відмінні від норм літературної мови. З найбільш виразних закономірностей розташування наголосу в говірці, відмінних від норм літературної мови, слід відзначити такі.

1. Значно частіший, порівняно до норм літературної мови, перехід наголосу з основи на закінчення в усіх відмінках множини.

а) В іменниках I відміни з суфіксом *-к-*: кни́шкí, рипкí (рибкí), дин'кí, чашкí, пічкí, дошкí, квочкí, лопаткí, карточкí, мурашкí, коропкí, коро-

бочкй, сорочкй, рукавичкй, йаблун'кй, чиришин'кй, кукуруцкй (кукурудзкй). Винятки: дѳчки (в однині наголос на закінченні: дочкѳ), нѳшки, рѳчки (але прилад для письма — ручкй), хмѳрки, лѳпки, рѳмки, мѳшки, панчѳшки, камфѳрки, пацѳрки, дорѳшки та деякі інші.

б) В іменниках I відміни з суфіксом *-ин-*: корзинй, долинь, тирнинй, хустинй, павутинй, стибилинй, торбинй.

в) В більшості трискладових іменників I відміни з суфіксом *-иц'*: с'підніц'і, тиліц'і, кирніц'і, пшїніц'і, кітіц'і, паліц'і, (палиці), пуліц'і, вуліц'і, кисліц'і (дерева), але кисліц'і (плоди), копїц'і, лѳзніц'і і багатоскладові: молодїц'і, припилїц'і, рукавїц'і, ѳдовїц'і, пулунїц'і, паланїц'і та ін.

г) В деяких безсуфіксальних дво- і трискладових іменниках I відміни, що в однині мають наголос на основі: хатй, сапй, бабй, мамй, жабй, торбй, кофтй, йамй, лопатй, коровй, кобилй; в чотирискладовому: мамалигй.

д) В ряді іменників II відміни (середнього роду на *-а, -о*): віс'іл'ѳ, з'іл'ѳ, гурїшчѳ, л'їкарствѳ і т. п.

2. Переміщення наголосу в формі двоїни іменників жіночого роду (лише в сполученні з числівниками два і три в називному і знахідному відмінках) відповідно до наголосу форм множини.

а) В іменниках, що в множині мають наголос на закінченні, в двоїні обов'язкове переміщення наголосу на основу (форма завжди тотожна з формою родового відмінка однини): двї кнїшки, рїнки, дїн'ки, лопѳтки, йѳблун'ки, кукуруѳчки, хустїни, пѳліц'і, бѳби і т. п., як в літературній мові.

б) В іменниках, що в множині мають наголос на основі, в двоїні наголос переміщується на закінчення, причому здебільшого кінцевий *и* замїнюється звуком *і*: двї бджул'ї, с'ц'їн'ї, руц'ї, нуз'ї, дочкй, буруд'ї (бородй), головй (||гулувї), куз'ї, д'урї, осй і т. п. Виняток становлять іменники I відміни, які в однині й множині зберігають наголос на основі: двї дїн'ї, скрїн'ї, кѳпи (||кѳпї), хмѳрки, рѳмки і т. д. Таким чином, місце наголосу в формах двоїни в іменниках I відміни завжди збїгається з місцем наголосу в фор-

мах однини і здебільшого розходиться з місцем наголосу в формах множини.

3. Збереження у віддієслівних іменниках на *-н'а* наголосу на тому самому складі, на якому він стоїть у відповідному пасивному дієприкметнику: *п'исан'а, ч'итан'а, в'я́зан'а, с'іджин'а, лёжан'а, х'оджин'а, мур'ован'а, куп'ован'а, шар'ован'а, зб'іран'а, ма́шчин'а, ч'ішчин'а, пл'ечин'а* (плетіння), *мол'очин'а* і т. д. Виняток становлять віддієслівні іменники двоскладові на *-н'а, -г'а*, які мають наголос на закінченні: *спан'а, ткан'а, знат'а, шит'а, бит'а, п'ит'а*.

4. Відсутність у більшості випадків переходу наголосу з основи дієслів на закінчення *-ла, -ли, -ти*: *не́сла, не́сти, п'я́ла, нап'я́лис'а, прив'ела, прив'езла, стир'егла, стир'егти* і т. ін.; від дієслова бути вживаються паралельні форми *була́, було́, були́* і *була, було, були* (особливо в сполученні з заперечною часткою *ни*); так само паралельно вживаються особові форми *бу́д'у, будиш* || *буде́ш* і т. д. з наголосом на основі і на закінченні. Винятки: *іс'т'я́, йшла, йшли, пикт'я́, тикт'я́, с'ікт'я́, рост'я́, могт'я́, запрагт'я́*, в тому числі з префіксами (крім *вй-*).

5. Збереження наголосу на суфіксальному *-е-* в 2-й і 3-й особах множини дієслів I дієвідміни: *нис'е́м, нис'е́ти, виз'е́м, виз'е́ти, бир'е́м, бир'е́ти, п'йе́м, п'йе́ти, б'йе́ти, пас'е́ти, вид'е́ти*, і т. д. і перехід суфіксального наголосу на закінчення *-мо, -те* в дієсловах II дієвідміни: *біжим'о́, біжит'е́, кричим'о́, кричит'е́, сварим'о́с'а, сварит'е́с'а, буй'им'о́с'я, буй'ит'е́с'а* і т. п.

6. Відповідність місця наголосу в формах 3-ї особи множини і 1-ї особи однини всіх дієслів: *х'од'а́т—х'од'у, н'о́с'а́т—н'о́с'у, р'о́бл'а́т—р'о́бл'у, п'ішут—п'ішу, бр'о́д'а́т—бр'о́д'у, бл'у́д'а́т—бл'у́д'у, в'іс'а́т—в'іс'у, але сид'а́т—сид'у́, с'піша́т—с'пішу́* і т. п.

7. Вживання при повторенні кличної форми (при звертаннях) двоякого розташування наголосу — то на основі, то на закінченні: *мамо́!—мамо!, тату́!—тату!, бапко́!—бапко!* і т. п.

8. Спорадичні відмінності в наголошенні таких окремих слів і тісних словосполучень:

а) низна́тішо, низна́тіде, низна́тікуди, низна́тіхто, низна́тіським, низна́ті́й як поряд з низна́тишо́, низна́ти куді́, низна́ти с ќим і т. д.

б) ба́йдужи || байду́жи || байду́же; на́чин'а || на́чін'а;

в) холо́днó; гара́че; типлó;

г) лі́тати, кидáти (застарі́ле ќидати); рідке на́д'і́йати́с'а;

д) пирéд, христа́, Питра́ || в са́мий пе́рид, коло́ (зи́леного, бі́лого) хре́ста (топоні́мічна назва), на Пе́тра (свято);

е) горбо́м || го́рбом, на го́рбі; на твару́ (на обличчі);

є) боро́дау́ка; го́лупц'і; шчі́тинá; ха́лат; толока́ (пасовище); с'мі́ливий, с'мі́ливо; прани́к.

ж) особливості наголошення присвійних займенників подані в парадигмі на стор. 66, п. 3.

Крім розглянутих явищ вокалізму, консонантизму і акцентуації, описуваній говірці властивий ще цілий ряд спорадичних звукових особливостей (типу вóз'му, пі́рваний, підо́ймїти, гу́ріу́ка (горілка), запо́фто́рити, на́й замість неха́й і т. п.), які неможливо було поставити в безпосередній зв'язок з розглянутими тут більш загальними звуковими явищами й закономірностями.

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Відмінностей говірки від літературної мови в морфології значно менше, ніж у фонетиці. Тому, не розглядаючи морфологічної системи говірки в цілому, відзначимо лише окремі її особливості.

Слово́тві́р

1. У словотворі говірки варто відзначити перш за все процес, який відбувся протягом другої чверті ХХ ст. Мова йде про заміну конструкцій з роздільним вживанням частки с'а дієслівними формами з лексикалізованим *-с'а*. Ще в 20—30 роках старе покоління вживало зворотів типу та будéти с'а гра́ти, трéба с'а збира́ти, а́жим с'а на́л'ака́у і т. п. На межі 30—40-х років подібні форми майже остаточно зникли. Проте й досі в говірці збереглися сліди колишньої довільності в розташуванні частки с'а відносно дієслова, і ці сліди проявляються в можливості вставлення між дієсловом і часткою *-с'а* деяких енклітичних слів, які

в літературній мові можуть бути вжиті лише за межами дієслова в часткою *-с'а*. Напр.: й а гра́убис'а, ми скупáлипс'а, ұстидáубитис'а, див'инос'а, дів'ітнос'а і т. ін.

2. У говірці зовсім невідомі дієприслівникові форми, за винятком окремих прикладів типу слова хт'іуши, що набуло особливого значення, наблизившись за функцією до сполучного слова умовного речення (=якщо треба, коли потрібно і т. п.): хт'іуши косити с'іно, трéба доставáти кóсу, — та окремих форм, що перетворилися в прислівники: хóд'ачи (=на ходу), нас'ід'ачи, рідкісний жартівливий фразеологічний зворот нидоход'á минайучи тощо.

3. Прислівники, що відповідають літературним на *-ськи* утворюються суфіксом *-с'кі(й)* (результат фонетичного явища, вказаного на стор. 51, п. 4): пу-л'уц'к'ій || пу-л'уц'куму, по-цигáн'с'кі(й) || -с'куму і т. д.; в результаті цієї зміни старий прислівник *голóбіс'ки (на босу ногу) перетворився в прикметник голóбівс'кі (як означення до чобіт чи черевиків, взутих на босу ногу).

4. На місці прикметникового суфікса *-уват-*, відомого в літературній мові, в говірці виступає суфікс *-оват-* як в наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: плискóватий, чорнóватий, синóватий, жоўтóватий, дурновáтий, маловáтий, здороўковáтий і т. п. Суфікс *-ува-* в інфінітивах своє *у* завжди зберігає незмінним: купувáти, пакувáти і т. д.

5. На місці суфікса порівняльного ступеня прикметників *-іш-* у говірці виступає суфікс *-ішч-*: біл'ішчий, чурн'ішчий, зілін'ішчий, рімн'ішчий, пуўн'ішчий і т. д.

6. У ненаголошеній позиції після іменникових основ, що закінчуються пом'якшеним приголосним, зберігається зменшувальний суфікс *-очк-*, який ніколи суфіксом *-ечк-* не замінюється: к'йц'очка, ц'áц'очка, л'áл'очка, бáн'очка, пóл'очка, дóц'очка.

7. Досить поширені суфікси *-енн-* і *-ец'к-* на означення великої міри позначуваної прикметниками чи прислівниками якості: здорóв'енний, гарач'енний, крипил'енний, височ'енний, гл'ібоч'енний, далич'енно, багат'енно; здорóв'ец'кий, багат'ец'ко і ін.

8. Значною продуктивністю відзначається суфікс *-н'а*, за допомогою якого утворюються збірні іменники жіночого роду з знач-

ним відтінком зневаги: д'ітлашн'а, комашн'а, мурашн'а, мушн'а, собачн'а, пс'арн'а, хлопчарн'а, бабн'а і под.

9. Досить поширеним і продуктивним є суфікс *-ин-* для утворення іменників I відміни з відтінком малої значимості, неважливості позначуваного іменником предмета: д'іучин'а, коровина, шіпчина (від шóпа), диривіна, д'ішчина, с'піднич'а, кон'ач'а, сороч'а, малач'а і т. п.

10. У ряді іменників чоловічого і середнього роду зустрічається суфікс *-ача*, що надає цим іменникам додаткового відтінку перебільшеності розміру позначуваних ними предметів та грубуватої і зневажливої їх характеристики: камін'а́ча, буран'а́ча, курін'а́ча, буд'а́ча, гарбуз'а́ча, рімін'а́ча і ін.

11. В деяких іменниках II відміни (чоловічого роду) вживається суфікс *-ан'* на означення носія певної якості чи ознаки з іронічно-зневажливим відтінком: здоров'а́н', старига́н', довга́н' і под.

12. Приблизно з такою ж функцією надання іронічно-зневажливого відтінку вживається в іменниках чоловічого роду суфікс *-ач* на означення особи, якій належить певна ознака чи частина тіла, виражена в корені іменника: голова́ч, пулка́ч, нос'а́ч, гуліна́ч, гарла́ч і ряд інших.

13. Вживаються суфікси *-ака*, *-ура*, *-ера*, *-ис'ко* для утворення іменникових форм з лайливо-презирливим відтінком: злуд'і́йа́ка, румін'а́ка, муші́йа́ка (від прізвиська *мушій*), соба́чу́ра, пс'у́ра, Шпа́чу́ра (від прізвища *Шпак*), руч'е́ра, ноже́ра, корб'ис'ко́, хлопч'ис'ко́, д'івч'ис'ко́ і т. ін.

14. У старшого покоління зустрічається в кількох прислівниках суфікс *-ички*: та́кички, ота́кички, та́мички, ту́тички, тип'е́рички.

15. У багатьох випадках має місце відмінність від літературної мови в галузі префіксації:

а) вживання префіксів у тих випадках, коли вони в літературній мові не вживаються: замор'о́ка, насід'а́чи, здога́н'а́ти, спонара́витис'а, спружі́на, (поза)у́турік;

б) відсутність префіксів у словах, які в літературній мові мають префікси: пійма́ти, пійма́ти, кіл'ки, т'іл'ки (=стілки), пізна́ти, вітки, вітти, вор'о́ска;

в) вживання префіксів, відмінних від тих, які в даних випадках

живаються в літературній мові: з м и т и с' а (помити голову мити-
лем), у д у р і т и (можливо, з одуріти через удуріти), п і т'
п е н' о к (-н' ка), з м и р з а т и.

16. В окремих випадках відмінні від літературної мови форми
роду іменників: м а к у х (чол.), у л' і й (чол.), в у с о (сер.),
с о б а́ к а (чол. і жін.), н е́ ж а т' (жін.), п о́ л о в и н' (чол. і жін.);
у вживанні малописьменних: м ё́ т р а (жін.), л' і́ т р а (жін.).

С л о в о з м і н а

Д і є в і д м і н ю в а н н я

1. У галузі дієвідмінювання знов-таки слід, насамперед, від-
значити процес, який відбувся в говірці майже одночасно із замі-
ною роздільного вживання частки с' а вживанням лексикалізова-
ного сполучення -с' а з дієсловом. Мова йде про вживання часток
-м (-им), -с' (-ис'), -с' мо, -с' ти, які з метою вираження граматич-
ного значення особи в реченнях, що не мали в собі особових форм
дієслова, приєднувалися до будь-якого слова в реченні (найчастіше
до дієприкметника на -л- (-в), якщо він був наявний у реченні):
у п а́ в и с', н а л' а к а́ л а м' с' я, н а л' а к а́ л и с' м о с' а, ш о б и з'
з н а́ у, а́ ж и м с' а н а л' а к а́ у і т. п. Досить часто залишки
таких конструкцій можна спостерігати ще й зараз у багатьох пред-
ставників старого покоління, переважно жінок, між тим як основна
маса представників говірки вживає в подібних випадках конструк-
ції з особовими займенниками в ролі граматичного підмета.

2. У ненаголошеному закінченні 3-ї особи однини дієслів тепе-
рішнього часу II дієвідміни, як правило, відсутній кінцевий при-
голосний -т' (в говірці -т): х о́ д и, н о́ с и, к о́ с и, с о́ л и, п р о́ с и,
в о́ з и, в о́ д и і т. д. Окремі представники старого покоління
в 20—30-х роках тут вимовляли ще -т (тверде): х о́ д и т, н о́ с и т
і т. ін.

3. У наголошеному закінченні 3-ї особи однини дієслів II діє-
відміни та в закінченнях 3-ї особи множини всіх дієслів I і II діє-
відмін вимовляється твердий кінцевий звук -т: с и д і́ т, к р и ч і́ т,
б і ж і́ т, н и с у́ т, н о́ с' а т, к р и ч' а́ т, б і ж' а́ т, л и т' а́ т, і д у́ т,
б и р у́ т і т. д.

4. Закінчення -мо в 1-й особі множини теперішнього часу
можливе лише під наголосом; якщо наголос на основі, то закін-
чення завжди виступає у вигляді одного тільки приголосного -м:

сидимó, стуйимó, буйимóс'а, але тільки ходим, іде́м, граймс'а, збираймс'а і т. ін.

5. В 1-й особі множини наказового способу після голосного вживається тільки закінчення *-м*, після приголосного — тільки *-мо*: худ'ім, сид'ім, пас'ім, ніс'ім, вийд'ім, вініс'ім, але буд'мо, стан'мо, знаймо, збираймос'а.

6. В 2-й особі множини наказового способу після голосного вживається тільки закінчення *-т* (тверде), після приголосного — тільки *-ти*: худ'іт, сид'іт, пішіт, літ'іт; стан'ти, с'ят'ти, ударти, дайти, знайти, крайти.

Відмінювання

1. У відмінюванні іменників заслуговують на увагу такі характерні особливості говірки:

а) Злиття III відміни в орудному відмінку з I відміною та відсутність різниці в закінченнях цього спільного відмінка між твердою, м'якою і мішаною групами; ця різниця полягає лише в твердості чи м'якості кінцевого приголосного основи: с'ц'інóйу, р'йбу́йу, ми́жóйу, р'óжуйу, д'ін'уйу, н'ічуйу, пічуйу, т'ін'уйу, п'ості́л'уйу, ми́шуйу (називний відмінок миш — III відміни);

б) Заміна в родовому відмінку множини деяких іменників I і III відмін нульового закінчення чи закінчення *-ий* закінченням *-ів*: го́лувіу, куру́віу, губі́у, пе́чіу, т'ін'і́у тощо;

в) Відсутність різниці між закінченнями твердої, м'якої і мішаної груп II відміни та закінченнями IV відміни в давальному, орудному і місцевому відмінках однини: стол'óві, нож'óві, лиц'óві, шко́л'ар'óві, порос'óві, в'бу́куві, хл'б'ц'ув'і, со́нц'ув'і, стол'ом, нож'ом, лиц'ом, шко́л'ар'ом, порос'ом, в'бу́ком, хл'б'ц'ом, со́нц'ом і т. п.

г) Цілковита відсутність закінчення *-у* в давальному—місцевому відмінках однини іменників II відміни і виключне вживання закінчень *-ові* (*-уві*) в давальному та *-ові* (*-уві*) або *-і* в місцевому відмінках однини цих іменників: Питр'óві, Я́ивану́ві, бра́туві, хл'б'чику́ві, на Питр'óві, на хл'б'чику́ві, на д'убі, на Дн'і́стрі, пу́ Дн'і́стрі, по не́бі, по по́л'і, пу́ вікн'і, пу́ сіл'і, по о́зирі і т. д.

Відзначені чотири особливості відмінювання іменників свідчать про виразну тенденцію до спрощення (уодноманітнення) системи відмінювання іменників у говірці.

д) У давальному і місцевому відмінках множини деяких іменників різних відмін (здебільшого Pluralia tantum) закінчення -ом (-'ом) і -ох (-'ох, -ех) замість -ам і -ах: д'іт'ом, с'ін'ом, ворóт'ом, чобóт'ом, плéчом, сáн'ом, вйáз'ом, кóн'ом, л'уд'ом і т. д., на д'іт'ох, ворóт'ох, плéчох, сáн'ох, вйáз'ох, л'уд'ох, у чобóт'ох, крй́жох, кóс'ох, с'ін'ох || с'інéх, в. очéх і т. п.

е) В орудному відмінку множини деяких іменників закінчення -има замість -ми (-ами): миш'йма, вош'йма, грош'йма (|| грíшми) тощо.

е) Поодинокє закінчення -и замість -і в родовому відмінку однини іменників III відміни: сóбли, смéрти, пáмн'ати, пóшисти, але мід'і, т'ін'і, пéчі, т. д.

ж) Вживання ряду іменників у формі множини на означення маси, що здебільшого складається з багатьох окремих частин, на відміну від літературної мови, в якій у цих випадках вживається форма однини: картóфл'і, бурак'і, кукурудзи, пічінк'і (печінка і нутрощі взагалі: надуйіло до живй́х пічінóк), міски (сушй́ти міски, крутй́ти місками); біді (вс'і біді, т'і біді), рузумй́ (жартівливо про дитину).

3) Вживання двоїни при числівниках 2, 3 і 4: два вóуки, дуби; дві хáт'і (хати), руц'і, гулуві, йáблуц'і; невживаність іменників IV відміни в формі двоїни: двóйі курчáт, тил'áт, гусин'áт і т. д.

2. У галузі відмінювання прикметників найважливішою особливістю говірки є наявність лише однієї прикметникової відміни, саме — твердої відміни: білий, с́иний, л'ітний, трéтий, білого, с́іного, л'ітного, трéтого, білуму, с́инуму, л'ітнуму, білим, с́иним, л'ітним, трéтим, на біл'ім (білуму), с́ін'ім (с́инуму), трéт'ім (трéтуму) і т. д.; біла, с́іна, л'ітна, трéта, білуйі, с́инуйі, л'ітнуйі, трéтуйі, біл'і, с́ін'і, л'ітн'і, трéт'і, білу, с́ину, л'ітну, трéту, білуйу, с́инуйу, л'ітнуйу, трéтуйу і т. д.; біл'і, с́ін'і, л'ітн'і, трéт'і, білих, с́иних, л'ітних, трéтих, білим, с́иним, л'ітним, трéтим, білими, с́иними, л'ітними, трéтими і т. п. Виняток становлять лише прикметникові форми з основами *и* і *и* в родовому і давальному відмінках чоловічого і середнього

роду однини: голошіййіго, голошіййіму, але голошіййий, голошіййи, голошіййим, голошіййі, голошіййих, голошіййим, голошіййими.

3. Значна своєрідність говірки у відмінюванні присвійних займенників:

О д н и н а

Н. мій, <i>мойе</i> , твій, <i>твойе</i> , свій, <i>своее</i>	чий, <i>чийе</i> , <i>мойа</i> , <i>твойа</i> , <i>своја</i> , <i>чийа</i>			
Р. мого	твого	свого	чийого	<i>мойі</i> , <i>твойі</i> , <i>својі</i> , <i>чийойі</i>
Д. мому	твому	свому	чийому	(<i>мойі</i> , <i>твойі</i> , <i>својі</i>) (<i>муйі</i> , <i>твуйі</i> , <i>свуйі</i>) <i>чийі</i>
З.	як називний або родовий			<i>муйу</i> , <i>твуйу</i> , <i>свуйу</i> , <i>чийу</i>
О. моїм	твоїм	своїм	чийім	<i>мойу</i> , <i>твойу</i> , <i>своју</i> , <i>чийоју</i>
М.	як орудний	як давальний		як давальний

М н о ж и н а

- Н.** *муйі*, *твуйі*, *свуйі*, *чийі*
Р. *мойіх*, *твойіх*, *својіх*, *чийіх* (*чийіх*)
Д. *мойім*, *твойім*, *својім*, *чийім* (*чийім*)
З. як називний або родовий
О. *мојими*, *твојими*, *својими*, *чийіми* (*чийіми*)
М. як родовий

4. Своєрідні форми деяких відмінків особових займенників у однині: чоловічий і середній рід: родовий відмінок йіго — з него; жіночий рід: давальний відмінок йійі; знахідний відмінок йійі — в н'уїу; місцевий на н'ійі.

5. З особливостей вживання числівників можна вказати на випадки збереження форми називного відмінка кількісного числівника в синтаксичній функції, в якій він мав би стояти за нормами літературної мови в непрямому (найчастіше родовому) відмінку (руб биз вісім купійок, тут шос' коло дєсіт' мєтрів і т. п.), та нерозрізнення граматичних форм роду в слові півтора (зрідка півторі).

Як видно з наведених особливостей, в словозміні говірки найбільш виразною граматичною тенденцією є тенденція до стирання різниці між твердими і м'якими відмінами (групами) іменних і прикметникових форм.

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Загальні зауваження

Своїми лексичними особливостями говірка села Писарівки відрізняється від літературної мови значно помітніше, ніж фонетичною системою і граматичною будовою. Досить вказати на те, що далеко не повний список специфічних слів, вживаних у говірці і невідомих (чи, іноді, мало відомих) в літературній мові, містить в собі близько 1300 лексичних одиниць.

Не маючи змоги детально аналізувати тут весь цей специфічний склад лексики, зробимо лише в основних рисах загальний поділ специфічної лексики говірки за її складом, походженням та функціями.

За частинами мови зафіксовані специфічні слова говірки діляться приблизно так: іменників — 650, дієслів — 400, прикметників — 125, прислівників — 65, службових слів і вигуків — 60.

За своїми семантичними і стилістичними функціями всі ці слова є або синонімами різних інших наявних у говірці і здебільшого відомих також у літературній мові слів (наприклад, толб́чити, грасувáти, талува́ти, тулумáнити, як синоніми до топта́ти), або назвами таких предметів і понять, для яких в літературній мові немає відповідних назв (напр., брі́н'іти — починати дозрівати, черво́ніти, крижа́лка — квашена головка (качан) капусти), або ж, нарешті, словами, значення яких повністю чи майже повністю збігається з значенням інших, вживаних в літературній мові слів (наприклад, глaдúшчик — глечик, крéпко — дуже і т. п.).

За своїм походженням специфічна лексика говірки ділиться на такі 4 основні групи:

1) Звукові форми слів цілком тотожні чи фонетично відповідні до слів літературної української мови, але наповнені зовсім іншим змістом: толoкá (=толб́ка), гн'і́т'іти (хліб у печі), вaлoв'ій (з грубих ниток), грéбл'а (міст), ма́й (клевачня) і т. п.

2) Слова, побудовані з словотворчих елементів української мови, але невідомі як слова в літературній мові: киcилі́ц'а (варена страва з свіжих слив), висéлики (журавлі в повітрі), тир'ї́на (дереза), рускрі́литис'а (недбайливо розпустити на собі одіж, особливо на ходу), скликáтис'а (звати один одного, щоб кудись разом іти), злe (погано) і т. ін.

3) Слова, побудовані з елементів, спільних для слов'янських

мов у доісторичну епоху (не запозичені з окремих слов'янських мов): ц'іу́ка (шпудлька), ме́рва (потерта солома), губи (гриби), жвака́ти (жувати), глиу́кий (глеюватий) і т. п.

4) Слова запозичені:

а) з російської мови: уре́мн'а, ус'оро́мнò, чу́чало, му́чєн'і́є, крє́пкий, з'віно́, завхо́з, колхо́з, стру́йіт'і́л'ство і інші;

б) з інших слов'янських мов: польської — ва́рги, ге́мба, хо́рєн'ка; з південнослов'янських — стра́м, стра́мїти;

в) з неслов'янських мов через слов'янські і молдавську: па́с'і́я (злість, зла людина), о́ка́з'і́я, ти́рїме́д'і́я (розгардіяш), гади́руба (виїмка на печі в бік коми́на), па́с'і́юва́ти (злитись), ри́то́нда (презирливо на жіноче плаття), ца́л' (палець в ролі міри, ~~м.~~ Zahl), фа́йний (добрий) і т. ін.;

г) з молдавської мови — на́нашко́ (весільний батько), фі́н (особа, вінчана нанашком), ба́д'а (чоловік сестри, у дитячій мові — старший брат), дза́ндза́р (абрикос), ма́ла́й (кукурудзяний хліб, круг глини), па́пшо́йний (кукурудзяний);

д) з інших неслов'янських мов безпосередньо (угорської, тюркських, монгольської і інших): га́йда́ра́к (коноплина, що росте окремо), чу́га́й (свита), чу́га́їна́ (свитина), пу́ла́ре́с (гаманець), ша́рава́ри (верхні штани), ле́нта (стрічка) і інші.

Не всі з зафіксованих у говірці специфічних слів мають однакове поширення в говірці і в однаковій мірі вживаються носіями говірки. Значна кількість таких слів абсолютно невідома вже сучасному шкільному і юнацькому поколінню. Поширення грамотності, особливо з кінця 20-х років, після здійснення ліквідації неписьменності і запровадження обов'язкового семирічного навчання у величезній мірі сприяло поширенню літературних українських і російських слів та зворотів серед сільського населення. Ці результати були досягнені і рядом інших культурно-освітніх, політичних і економічних заходів радянської влади на селі, особливо з початку 30-х років.

Поширення серед сільського населення лексичних елементів української та російської літературних мов привело до витіснення багатьох специфічно діалектних лексичних елементів з ужитку більшості жителів села.

К. К. ЦІЛУЙКО

ПРО РОБОТУ ДІАЛЕКТОЛОГА З ТОПОНІМІКИ

Топоніміка і діалектологія як галузі мовознавства мають спільні завдання — обидві вони сприяють виявленню і вивченню як мовних відкладів різних епох, так і діалектного забарвлення сучасної мови, зв'язків елементів розмовних з писемними тощо. Дослідження ж історичного розвитку мови і сучасного її стану нерозривно пов'язане з найважливішими проблемами культури народу (його історії, історії матеріальної культури, історії літератури і т. п.). Проте, на жаль, у роботі окремих діалектологів топоніміка ще не посідає належного їй місця.

Факт недооцінки топоніміки в українській діалектології відзначався на Третій республіканській діалектологічній нараді. У вступному слові дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський підкреслював, що „у нашій діалектології ще не зайняли досі належного місця ні в аспекті сучасності, ні в історичному питанні ономастики — вивчення власних імен, топоніміки України...“¹.

В обох виданнях „Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“ Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР виявлені певні тенденції до врахування в діалектологічній роботі також і окремих елементів топоніміки, органічно пов'язаних з особливостями самої діалектологічної роботи. В обох виданнях Програми записано:

„Просимо додати до Вашої відповіді ще такі відомості:

¹ Л. А. Булаховський, Наші завдання, Діалектологічний бюлетень, 1949, вип. I, стор. 4.

1. Точну назву населеного пункту, де Ви збирали матеріали для своєї відповіді, назву колгоспу.

2. Якого району і якої області цей населений пункт.

3. Яке його віддалення від найближчого міста, від залізничної станції, від районного центра, від пароплавної пристані (стільки-то кілометрів на південь або на північний захід і т. ін.).

4. Які культурні установи є у вашому селі (школи, клуби, хати-лабораторії).

5. Бажані коротенькі відомості про історію села (коли засновано село, звідки вийшли перші поселенці, чи були кріпаками, казенними або козаками). Чи не пам'ятає хтось, як давніше звалося село, чи не мали жителі його якогось прізвиська (литвини, польщуки і т. ін.). Подайте також назви найближчих сусідніх сіл.

6. Чи відбулися якісь зміни в складі населення під час Великої Вітчизняної війни¹.

Як бачимо, хоч ця настанова Програми стосується специфічної для діалектологічної роботи паспортизації діалектних матеріалів, все ж у ній уже закладені певні елементи орієнтування діалектологів на врахування в їх роботі також і топоніміки.

Виразніше вимога врахування топонімічного матеріалу в діалектологічній роботі сформульована в частині першій („Лексика“) Програми.

До частини „Лексика“ (стор. 29) додано:

„Обов'язково запишіть ще: 1) назви місцин, кутків (вулиць) у селі, а також струмків, озер, хуторів, гаїв, пролісків, гір, полонин, урвищ, балок, байраків і т. ін. з вашої округи; назви старих селищ і інших сіл навколо“². Проте конкретних настанов і спрямованості на врахування певних категорій географічної номенклатури тут ще не було подано. Крім того, наведений питальник з топоніміки тут поданий поза нумерацією лексичного питальника Програми. З методичного боку краще було б, мабуть, об'єднати обидва названі питальники з топоніміки (на стор. 11 і 29 Програми) в один і уточнити розміщення і зміст самих питань.

У Програмі не підкреслено і те, що власне діалектні матеріали

¹ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, друге видання, 1949, стор. 11—12.

² Програма..., стор. 29—30.

і топонімічні відомості, один одного збагачуючи, забезпечують всебічне вивчення української мови навіть тоді, коли їх дані не збігаються, а розходяться. Можливі розходження між їх свідченнями лише сприяли б більш поглибленому вивченню мовних явищ. В „Інструкції“ (стор. 80—118) питання про роботу діалектолога з топоніміки також згадуються побіжно. Лише у пункті четвертому є вказівка про те, що „складаючи план обслідування своєї площі, керівник групи повинен зібрати відомості з історії заселення краю, з історії окремих сіл, обслідуючи місцеві архіви, широко користуючись допомогою і вказівками місцевих краєзнавців і старожилів“¹. Саме у цьому пункті краще було б розвинути положення про місце й значення топоніміки в роботі діалектолога.

Визначаючи завдання діалектології, дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський писав: „Беручись за велику справу — збирання матеріалів до Діалектологічного атласа, — ми не можемо і не маємо права забувати різних теоретичних і практичних цілей, яким ця справа має служити. Використовуючи великий і цінний досвід діалектологічної роботи Академії наук СРСР, поряд з натуральним інтересом *до історії мови*, мовних відкладів різних епох, розрізнити які допомагає діалектний матеріал, ми ставимо перед атласом також завдання не меншої ваги — відбити в географічному розшаруванні *нашу мовну сучасність*, — діалектне забарвлення мови молодого радянського покоління, зв'язок її розмовних елементів з писемними тощо“².

У світлі сталінського вчення про мову робота діалектолога з топоніміки набуває нового значення і змісту. У межах „Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“ діалектолог повинен всебічно врахувати топонімічні дані, які допомогли б більш поглибленому висвітленню здобутих ним діалектних матеріалів. Вивчення географічних назв забезпечує більш повні і багаті відомості як про український народ, так і про його мову.

Завдання цієї статті — узагальнити досвід роботи з топоніміки по діалектних матеріалах Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і надати допомогу діалектологам у правильній організації цієї роботи.

¹ Програма..., стор. 91—92.

² Л. А. Булаховський, Вчення Й. В. Сталіна про мову і завдання радянського мовознавства, „Вісник Академії наук УРСР“, 1950, 8, стор. 27.

Для того, щоб простежити у практичній роботі діалектолога виконання настанов Програми по її пунктах, що стосуються топоніміки, ми зробили вибірковий перегляд діалектних матеріалів, надісланих до Інституту мовознавства університетами (центрами діалектологічної роботи „квадратів“) та педагогічними й учительськими інститутами. Отже, ми взяли лише ту частину топонімічної роботи діалектолога, яка безпосередньо пов'язана із збагаченням самих діалектних матеріалів і впливає з офіціальних вимог Програми.

Загальний стан топонімічної роботи діалектолога України визначається, звичайно, ставленням до даних пунктів Програми з боку керівників центрів діалектологічної роботи, тобто керівників чи працівників кафедр української мови університетів УРСР. Там, де керівники діалектологічної роботи „квадратів“ приділяють роботі діалектологів з топоніміки належну увагу, офіціальні пункти Програми про топонімічні відомості виконуються. Інша справа — їх правильність і вичерпність. Там же, де керівники діалектологічних центрів з якихось причин про це завдання забувають, робота діалектолога з топоніміки звичайно занедбана, а якість відомостей, що їх подають окремі записувачі за власним розсудом, здебільшого дуже низька.

Зважаючи на те, що узагальнені поради про топонімічну роботу діалектолога в межах Програми хоч і були б корисні, але практично не зможуть охопити всіх особливостей цієї роботи, ми без зайвої деталізації, але порівняно повно, розглянемо матеріали, що попали під наш вибірковий огляд. Позитивні і негативні моменти роботи вищих навчальних закладів у цій галузі наводимо лише для виразнішого окреслення тих завдань, які покладаються на працівників української діалектології саме специфікою їх роботи.

Ознайомлення з діалектними матеріалами з Дніпропетровського державного університету (кафедра української мови — доцент В. С. Ващенко) переконує, що певна увага роботі діалектолога з топоніміки у цьому „квадраті“ надається. Всі пункти Програми, які вимагають відомостей з топоніміки, заповнені, а в характері самих записів відчувається попередня підготовка записувачів. Однак, поряд з цією позитивною рисою роботи діалектологів цього „квадрата“, доводиться відзначити, що узагальнення досвіду топонімічної роботи діалектолога і тут не ведеться. Так,

наприклад, при описуванні с. *Червоних Пологів*, Лубенського району, Полтавської області (запис № 132), не приділено уваги самій назві населеного пункту. Записувач указав, що жителі села походять з сусіднього с. *Литвяків* (і навіть зробив спробу розкрити значення цієї назви), але обминув зовсім питання про назву свого прямого об'єкта — „Червоні Пологи“. У цих же записах подаються відомості про струмок без назви, але нічого не сказано про його особливості (звідки бере початок, куди впадає, старе русло річки чи джерело і т. п.). Не приділено достатньої уваги і назві озера „Ромоданівське“ (пор. Ромоданівський шлях і т. п.).

У записах матеріалу про с. *Говтву*, Козельщанського району, Полтавської області (запис № 358), звертає на себе увагу лише вказівка на те, що цей населений пункт є давній. Адже ж село носить ту ж назву, що й річка. Вже це одно зобов'язувало зробити спробу встановити, хоч би за переказами, час заснування пункту. У записах слід було виділити і такі специфічні географічні назви, як, наприклад: назви кутків: *Загбўтва*, *Зар'іўчак*, *Загрёбл'а*, *Замóст'а*; назва старого русла: *Кол'іногбўтва* і т. п.

У записах студентів Жолобенко Л. В. і Стягайла І. П. спостерігається розбіжність щодо транскрипційної передачі назви с. *Киселівки*: *Кисил'іўка*, і *К'іс'іл'іўка*. Якщо тут наявна розбіжність у вимові цієї назви людьми різного віку, то це слід було б спеціально оговорити.

Матеріали Одеського державного університету (кафедра української мови — доцент А. А. Москаленко) показують, що в цьому „квадраті“ достатньої уваги питанням топонімічної роботи діалектолога не приділялось. Як правило, не подаються відомості ні про історію населеного пункту, ні про його топоніміку. Коли ж окремі записувачі намагаються з власної ініціативи такі відомості подавати, то роблять вони це дуже примітивно. Так, наприклад, студент Солодовник А. А. (запис № 614) в розділі про урочища пише: „Пол'ана (був колись попів ліс; від слова піп — поляна“ (?!).

По „квадрату“ Харківського державного університету (кафедра української мови — доцент Ф. П. Медведєв) увага питанням роботи діалектолога з топоніміки приділялась, але дуже недостатньо. Стверджується ця думка непослідовністю у виконанні пунктів Програми про топоніміку і не дуже вмілим записом відомостей.

Так, наприклад, при записуванні матеріалів про с. *Чорноглазівку*, Золочівського району, і с. *Водяне*, Харківського району, Харківської області, записувачі матеріалів подають відомості про історію села і його топоніміку лише по окремих пунктах Програми, різних у окремих записувачів. Отже, необхідні топонімічні відомості по суті не подаються. Але й подані записи виконані так, що вони втрачають свою цінність. Студент Криженко Л. П. перераховує сусідні села без вказівки на їх місцеположення за сторонами світу. У записах студентів Борсук А. і Смаль К. спостерігається прикра розбіжність у передачі назв сусідніх сіл. Одні і ті ж населені пункти у студента Борсук записані як Гаїука, Комишеватий, а у студента Смаль — Гиїука, Комишувате. Адже студенти належали до однієї експедиційної групи, яка очолювалась відповідним керівником. Звідки ж така різюча розбіжність у записах? У той же час студентка Могильна А., відзначаючи, що с. Водяне засноване на колишній поміщицькій землі, нічого не говорить про час його заснування і особливості його розміщення (на горі чи в долині, на річці чи на рівнині і т. п.). Як бачимо, записувачам бракувало чіткої настанови як про самі топонімічні об'єкти для записування, так і про способи й прийоми правильного записування відомостей по даних пунктах Програми.

У записах діалектних матеріалів по „квадрату“ Чернівецького державного університету (кафедра української мови — доцент О. Н. Савченко) на всі пункти Програми відповіді з топоніміки подаються. Але характер даних записів свідчить про те, що і тут справі методики записів відомостей про історію села і його топоніміку належної уваги не приділялось. Так, наприклад, експедиційна група під керівництвом ст. викладача О. М. Собатович у липні 1949 р. описала говірку с. *Клишківців*, Хотинського району, Чернівецької області. Якщо не враховувати пропуск назв чотирьох колгоспів, то можна вважати відомості про історію села і його топоніміку відносно повними. У записах зазначено, що в південній частині села стоїть найвища в Бесарабії гора *Лішица* чи *Ліса* (через своє голе верхів'я, що височило над лісом, який був тут колись). Тут же записано, що в 5—6 кілометрах на південь від с. *Клишківців* існувало с. *Галич* (рештки будівель і тепер збереглися). Але назва даного селища не привернула чомусь уваги записувачів, незважаючи на багаті матеріали про нього. Так, місцеві старожили розповідають, що с. *Галич* було українсько-турецьким, тобто мало змішане населення. У той же час в с. *Клиш-*

ківцях є куток „Г а л и ч а н к а“, а серед назв полів зустрічається також назва „Г а л и ч“. Крім цього, експедиційній групі вдалося знайти „Летопись о святой успенской церкви и приходе села *Клишковец*, Хотинского уезда Кишиневской епархии“ (1908), де теж згадується Г а л и ч. Але записувачів не зацікавило питання про час і причини зникнення с. Г а л и ч а; у записах нічого не говориться, чи терміном „Г а л и ч“ (назва полів) зветься територія колишнього селища, чи якась нова територія; нічого не сказали записувачі про місце зберігання „Летописи“. Назва горба „Б а л т а“ супроводжується лише зауваженням „мочаристе місце в лісі“. Не сказано нічого і про струмок без назви — чи це річка, чи джерело, звідки витікає і куди впадає і т. п. Найближчі населені пункти названі без вказівки на їх місцеположення за сторонами світу. Хоч би за переказами жителів, треба було б показати процес трансформації назви села: Л і ш и ц а — К л і ш и ц і — К л і ш и в ц і — К л і ш к і в ц і. Мало дає простий запис про те, що с. *Клішківці* є дуже давнє. З усіх поглядів варто було б встановити, хоч би приблизно, час його заснування.

Те ж саме слід сказати і про запис топонімічних відомостей про с. *Шушківці*, Борщівського району, Тернопільської області (студентка Білинська О.). Записувач правильно зробив, занотувавши переказ про походження назви села від смерекового лісу, який нібито колись оточував населений пункт. Проте з багатьох топонімічних назв необхідно було б виділити спеціально географічні назви, утворені за допомогою прийменника й іменника. Наприклад, назви вулиць: За с т а в о м, П і д с к а л а м и, П і д с п і н к а у; назви пасовиськ (обочів): В і д к р і в ч а, В і д к о р о л ' і ў к и, В і д ш ў п а р к и, У т о л б ц і, З а с т а в о м, У к и р н і ч к а х і, н а в і т ь, Ч е р е з г о р у і т. і н.

Не знаходимо відомостей про історію і топоніміку села в діалектних матеріалах Вінницького педагогічного інституту. Навіть у тих окремих записах, які все ж охоплюють і топонімічні назви, ми зустрічаємось з безсистемною фіксацією випадково взятих даних. Так, наприклад, при описуванні с. *Великого Остріжжа*, Уланівського району, Вінницької області, записано: „Ш л ' а х т а, С а д і б а, Г о л и ш ' і ў к а, Т о р б а р ' і ў к а“ і т. і н. Що тут і до чого? Треба було б вказати, які назви стосуються вулиць, які означають урочища та ін. Крім того, у матеріалах про це ж село сусідні села названі без вказівки на віддаль і місцеположення їх за сторонами світу.

Житомирський педагогічний інститут питання Програми про історію і топоніміку населених пунктів залишає без відповіді.

Виконання Програми Київським педагогічним інститутом (ст. викладач В. С. Парасунько) переконує в тому, що роботі діалектолога з топоніміки кафедра української мови (керівник доцент А. П. Медушевський) надавала серйозного значення. В матеріалах про с. *Шамраївку*, Велико-Половецького району, Київської області, подаються відповіді на всі питання про історію та топоніміку села. Більш того, вказуючи на те, що названий населений пункт лежить на річці *Роставиці*, записувач занотував навіть відмінність у вимові цього слова. У відповідях записано: „р. Р а с т а в и ц ' а і (рідке) Р а с т а в и ц ' а“. Проте слід відзначити, як побажання, що топонімічний матеріал краще подавати за рубриками, ніж одним спільним розділом. Треба було б окремо виділити назви урочищ, ярів, лісів і т. п. Тоді було б легше опрацьовувати зібрані матеріали, а також і запобігти можливості сплутування одних географічних назв з іншими.

Зазначені вище недоліки характерні і для матеріалів про с. *Королівку*, Макарівського району, Київської області; крім того, записувач, правильно підкресливши, що населення села українське (це слід робити при описуванні кожного населеного пункту), не подав ніяких відомостей про час заснування села („село давнє“ — і все).

Записи студента Літник М. М. (Криворізький педагогічний інститут, зав. кафедрою К. Ф. Глібка) про с. *Покровку*, Щорсівського району, Дніпропетровської області, свідчать про те, що кафедра української мови надавала значення питанням історії села, але випустила з уваги питання про топоніміку села. У записах тов. Літника є цікаві нотатки про походження населення даного пункту з Чернігівської області. Записувач вказує, що жителів цього села сусіди називають *литвинами*, але повз його увагу проходить питання про час переселення і заснування села. Не виявив записувач інтересу і до того, що в давні часи село звалось „*Красна Межа*“, потім „*Милоградівка*“, а вже пізніше „*Покровка*“. Якщо походження перших двох назв важко встановити, то слід було б занотувати народні перекази про них. Остання ж назва пов'язана з відкриттям церкви. Про це пише і записувач. Але необхідно було б поцікавитися про час збудування церкви. Таким чином, принаймні одна з трьох назв була б зафіксована порівняно точно (тут можлива помилка лише в роках).

Записи студентки Санжаровської Н. В. про топоніміку с. *Йосипівки*, Петрівського району, Кіровоградської області, зроблені, очевидно, з власної ініціативи, діалектних матеріалів не збагачують (подано назви лише двох вулиць і трьох балок). Сусідні села зазначені без вказівок на віддаль і місцеположення за сторонами світу.

У записах Мелітопольського педагогічного інституту про с. *Велику Білозерку*, Великобілозерського району, Запорізької області (студент Цюпа Л. Л.), відомості ні про історію села, ні про його топоніміку не подаються. Проте студентка Лузанова в записах про с. *Василівку*, Василівського району, і с. *Благовіщенку*, Кам'янсько-Дніпровського району, тієї ж області, за своїм, очевидно, розсудом відомості про історію села все ж подає. Записувач правильно визначає кінець XVIII — початок XIX ст. як час заснування села, виходячи, крім переказів жителів, з того, що до Жовтневої революції така дата визначалась з часу відкриття церкви в селі. Але у цих же записах допущені й помилки. Так, наприклад, записувач відзначив, що село перетинається балкою, але назви балки не подав. У записах про с. *Благовіщенку* правильно занотовано той факт, що перші жителі села походять з с. *Озерян*, Бобровицького району, Чернігівської області (переселились на початку XIX ст.). Відзначив записувач і зміни в назвах села (раніш село називалося Іваненки, а потім Благовіщенка), але нічого не сказав про час відкриття церкви, від якої одержало назву і село. Якщо в с. *Благовіщенці* є дві рибальські артілі (за записами), то, мабуть, село стоїть на річці. Про це відомостей у записах немає.

Записи Черкаського педагогічного інституту (ст. викладач Ф. А. Шуляк) відзначаються повнотою і докладністю відомостей про історію села і його топоніміку. Описуючи с. *Талдики*, Черкаського району, Київської області, в листопаді 1950 р., експедиційна група використала і друковані джерела про населений пункт. У матеріалах широко представлені і народні перекази про село та його топоніміку. Проте записувач забув сказати про належність села до вільних чи кріпацьких, не виділив у записах специфічних географічних назв (типу назви кутків: За п'і с о к) і т. ін. Не у всіх назвах правильно позначена палатальність і наголос (За п'і с о к, Ш і н о к).

У записах Кам'янець-Подільського вчительського інституту представлені відомості про історію села, але про його топоніміку

ніяких відомостей не подається (записи студентів Лісецької М. В., Гайдук А. І., Ланської М. К., Дрогобицької та інших). Із записів про окремі населені пункти слід відзначити цікаве спостереження студентки Ланської М. про с. *Явтухи*, Деражнянського району. Виявляється, що перші жителі села є переселенцями з Дону. Але записувач, на жаль, не спромігся подати більш докладні відомості про цей факт. Студент Гайдук А. методично правильно пов'язав приблизну дату виникнення с. *Борсуків*, Староушицького району, з відзначенням 300-річчя сільської церкви. Студент Осика Л. відзначає пов'язаність назви с. *Гречаної*, Старосинявського району, з культивуванням гречки.

Київський учительський інститут відомостей з історії і топоніміки села не подає зовсім.

Не надає значення питанням історії села і Кременецький учительський інститут. Студентка Мельник Є. П., описуючи с. *Плоске*, Великодєдеркальського району, Тернопільської області, в дужках подає другу назву села (Велікі Фільварки), але без всякого пояснення цього. Крім того, транскрипційному оформленню географічних назв тов. Мельник не надає належної уваги. Записувач не приділив уваги і таким численним складеним географічним назвам, як назви: хутора „Завал'ля на вишнєвєцк'ій“; луга — „Мотіу луг“; долин — „Кам'інна долина“, „Мала долина“, „Глибка долина“ і т. ін. Якою мірою подібні назви поширені? Про це записи нічого не говорять.

У записах Чернігівського учительського інституту (студент Веремій) формально відповіді подаються на всі питання про історію й топоніміку с. *Котів*, Чернігівського району, Чернігівської області. Але такі записи мало що дають діалектологу. Так, наприклад, записано, що с. *Коти* таке ж давнє, як і місто Чернігів. Одночасно повідомляється, що село одержало свою назву від поміщика, який проживав тут близько 100—150 рр. тому. В обох випадках немає посилок ні на офіціальні джерела, ні на народні перекази. Топонімічні матеріали подані без усякої рубрикації і чомусь вибірково. Записувати треба всі географічні назви (відповідно до Програми), а спеціально виділяти треба найбільш цікаві чи важливі з міркувань історичних або мовних.

Працівник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР К. С. Головка, описуючи с. *Грабів*, Ріпкинського району, Чернігівської області, топонімічний питальник Програми виконала так (подаємо найхарактерніші питання):

1—2. с. *Грабів*, Ріпкинського району, Чернігівської області. Населення українське (подається характеристика розташування села, ґрунту, рослинності і т. ін., назви колгоспів).

5. За переказами перші поселенці села прибули з Гробського району Білорусії 300 р. тому. Назва села від грабового лісу, що рештки його залишились і тепер. Частина селян була кріпаками, а друга частина — казенними. З не дуже чітких розповідей жителів виходить, що село *Грабів* заступило собою давніше село *С'єл'ішче*, яке тепер не існує. Жителів с. *Грабова* називають „л'ітв'інамі“. Найближчі сусідні села: *Чудоўка* в трьох км на північ, *П'іліпча* в 4 км на північний схід і т. ін.

6. Змін в складі населення під час Великої Вітчизняної війни не було.

У розділі „Лексика“ записано:

1. Назви вулиць: *М'ехейоўка*, *Маг'іл'оўка* і т. ін.
2. Назви рік: *Дн'єпр*, *Д'єсна*.
3. Назви хуторів: *Хутор на цароўке*.
4. Назви лісів: *Пас'єчина*, *Надарел'ейу*, *Грабаўскайа дача*, *Манастырская дача* (стояв монастир), *Курп'ел'еў* і т. ін.
5. Назви урочищ: *Углі*, *С'єл'ішче*, *Краснайа рієчка*, *Лісагора*.

Як бачимо, в записах подані всі відомості, що вимагаються Програмою. В основному ці записи вірні, хоч і тут бажано було б одержати детальніші відомості про топоніміку.

* *
*

З наведених записів відомостей з історії і топоніміки населених пунктів, що їх подали університети, педагогічні і вчительські інститути, можна зробити висновок, що здебільшого на інструктивних нарадах для експедиційних груп цим пунктам Програми не приділяється належної уваги; записувачі діалектних матеріалів не підсумовують на місці відомостей з історії топоніміки села; керівники експедиційних груп не перевіряють повноти і правильності записів з цієї галузі.

Для уникнення зазначених недоліків в роботі по збиранню і запису топонімічних матеріалів і для забезпечення їх повноти бажано:

1. На лекціях і заняттях наукових студентських гуртків висвітлити питання про важливість відомостей з історії і топоніміки села для збагачення діалектних матеріалів, а також ознайомити студентів з методикою записів даних з топоніміки.

2. Подавати обидві частини відомостей — про історію (на стор. 11 Програми) і про топоніміку населеного пункту (на стор. 29) — в одному спільному розділі (на стор. 11), додавши топографічний питальник пунктом 7 з такими розділами: а) назви вулиць, кутків і місцин у селі, б) назви рік, озер, струмків, болот, ставків і т. п., в) назви старих селищ (зниклих хуторів) і окремих будівель (лісні сторожки, сторожові будки на залізниці і т. п.), г) назви лісів, гаїв, парків, садів тощо, д) назви гір, полонин, урвищ, байраків і т. п., е) назви урочищ, є) інші географічні назви (за ініціативою записувача).

3. У відомостях про село (пункт 1) зазначати, де воно розташоване (на річці, балці, рівнині і т. п.), характер ґрунту і рослинності, склад населення (українське, змішане і т. п.); адресу населеного пункту необхідно подавати як за новим, так і за старим адміністративно-територіальним поділом.

У пункті треба виділити підпункт а про назви колгоспів. У зв'язку з укрупненням колгоспів важливо занотувати як старі назви колгоспів, так і назви нові (уже укрупнених колгоспів).

4. У пункті 5 подавати за офіціальними джерелами та народними переказами відомості про перших поселенців та про походження назви села, причини можливої її зміни. Необхідно намагатися встановити час заснування села. Подаючи назви сусідніх населених пунктів, необхідно вказувати їх віддаль і місцеположення за сторонами світу. З методичного боку не виникає ніяких заперечень проти об'єднання пунктів 1 і 5 в один.

5. У записах географічних назв обов'язково дотримуватися транскрипції та ставити наголоси.

6. Особливу увагу приділяти тим географічним назвам, які мають історичний інтерес чи становлять специфічні мовні явища (назви племінні, територіальні і т. п.; назви складні й складені і т. д.).

7. З пункту 7, якщо питальник з топоніміки об'єднати з пунктами 1 і 6 питальника з історії села, питання про назву сусідніх сіл зняти.

8. Записуючи матеріали з топоніміки, намагатися пов'язувати їх з історією села чи з історичними подіями в житті даного краю,

у всіх випадках домагатися точної характеристики топонімічних об'єктів і встановлення часу виникнення (і змін) їх назв.

9. У записах матеріалів до пунктів 1—7 (стор. 11 і 29 Програми) послідовно охоплювати всі географічні назви, указані в Програмі.

Обов'язкове виконання всіх пунктів Програми не обмежує ініціативи записувачів, які повинні додати до цього пункту географічні назви об'єктів, які до Питальника не увійшли, але становлять, на думку записувача, певну цінність.

Складання Діалектологічного атласа української мови є важливим науковим і державним завданням. Велика робота, що розгорнулася в цій галузі, повинна бути виконана на високому науковому рівні. Повні і правильні записи про історію і топоніміку населених пунктів послужать цим важливим і почесним цілям.

М. С. РОДИНА

ЯК ЗАПИСУВАТИ НАРОДНУ ПОЕТИЧНУ ТВОРЧІСТЬ

Фольклором досі було прийнято називати усну поетичну творчість трудового народу, яка живе в народній пам'яті і передається з уст в уста, від поколінь до поколінь.

Таке визначення цілком відповідало поняттю старого фольклору, його характеру та тим умовам життя, за яких трудовий народ, будучи неписьменним, лише в своїй пам'яті та усній передачі міг у віках зберегти своє поетичне слово.

Радянська дійсність, яка докорінно змінила економічне, політичне і культурне життя народу, внесла величезні зміни в його поетичне мистецтво і розширила саме поняття сучасної народної поетичної творчості. Термін „фольклор“ став не цілком придатним для визначення поетичного народного мистецтва радянської доби.

Радянське поетичне народне мистецтво — це не тільки усна поетична творчість трудового народу, яка живе в пам'яті народній, це також і писана високохудожня творчість простих людей — митців в галузі поетичного слова, яка глибоко правдиво відбиває цілеспрямоване, повнокровне життя радянського народу, приймається ним як своє, типове і поширюється як в усній, так і в писаній формі.

Народна поетична творчість радянської доби — це усне і писане поетичне мистецтво радянського народу, будівників нового, комуністичного життя. Це поетичне мистецтво тих простих людей, скромна й непомітна праця яких творить історію, вирішує долю народів, держав, це мистецтво „людей простих...“, які тримають в стані активності наш великий державний механізм в усіх галу-

зях науки, господарства і військової справи“¹, — це поетична творчість людей сталінської епохи, епохи здійснення віковичних мрій, надій і сподівань трудящих світу.

Народна поетична творчість, або фольклор, „від глибокої давнини... невідступно і своєрідно супроводить історію“², — супроводить людство на всіх етапах його розвитку і відбиває в собі всі сторони багатовікового життя трудового народу. Піснюю, думою, билиною, казкою розповідає народ свою історію, передає свій віками набутий досвід, трудові навички й уміння, здобуті ним у процесі боротьби за покращення умов життя. Поетичним словом передає він досвід боротьби проти експлуатації і поневолення людини людиною, досвід боротьби проти ворогів. У народній творчості з глибокою правдивістю відбиваються почуття народу, його задушевні думи, мрії, надії і сподівання. У ній відбився світогляд народу, його розум, знання і здібності. Пісні, думи, казки, особливо сучасні нам, вчать любити батьківщину, свій народ, виховують мужність, хоробрість, героїзм та інші високі риси людини сталінської епохи.

Народна поетична творчість радянського періоду оспівує Велику Жовтневу соціалістичну революцію, більшовицьку партію, її вождів Леніна і Сталіна, героїчну боротьбу народу проти іноземних інтервентів і білогвардійщини періоду громадянської війни 1918—1920-х років, побудову та розквіт радянської соціалістичної держави. У народній поетичній творчості яскраво відбилася мужня і самовіддана боротьба народу за здійснення ленінсько-сталінських планів соціалістичної перебудови народного господарства, за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, — за побудову соціалізму. Народна творчість епохи Сталінської Конституції відбиває дозрілу мужність, велетенське культурне зростання радянських людей — гарячих патріотів, невтомних будівників комуністичного суспільства.

Народна поетична творчість періоду Великої Вітчизняної війни відбиває небувалу мужність, хоробрість, високу патріотичність радянського народу, народу-воїна, народу-героя, керованого генієм Сталіна. Тільки радянські люди-сталінці могли з честю справитися з усіма труднощами й випробуваннями в дні Великої Вітчизняної

¹ Й. Сталін, З виступу на прийомі в Кремлі на честь учасників параду Перемоги 25 червня 1945 р., газ. „Радянська Україна“, 26.VI 1945 р.

² М. Горький, О літературе, М., 1937 г., стор. 456.

війни і вщент розбити кривавий фашизм. „Безприкладні труднощі нинішньої війни, — казав Й. В. Сталін, — не зломали, а ще більше загартували залізну волю і мужній дух радянського народу. Наш народ по праву здобув собі славу героїчного народу“¹.

Народна творчість післявоєнного періоду оспівує сталінський план відбудови й розвитку народного господарства, славу сталінську плеяду героїв соціалістичних методів праці в промисловості, в сільському господарстві й культурному будівництві. Вона оспівує їх напружену й творчу працю, що забезпечує ще вищий рівень добробуту радянських людей. У своїй поетичній творчості натхненно оспівує народ Радянської України сталінські новобудови, будови комунізму, що забезпечать докорінне перетворення природи, зростання соціалістичної економіки, могутність Радянської Вітчизни.

У народній творчості відбилосся прагнення українського народу до збереження тривалого миру, його незламна воля разом з народами Радянського Союзу, з трудящими всього світу боротися за мир.

Народна творчість відбиває в собі весь складний комплекс життя і боротьби трудящих, тому вона має неоціниму історико-пізнавальну й соціально-виховну цінність.

Народна поетична творчість має також велике художньо-естетичне значення. Справжні народні високохудожні поетичні твори мають властивість викликати глибокі емоції, високе естетичне задоволення всебічно розвиненої радянської людини. Крім того, народна творчість є невичерпним живим джерелом, яке своїм багатством тем, сюжетів, образів живить і збагачує художню літературу.

Класики марксизму-ленінізму завжди приділяли велику увагу народній творчості. К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на значну естетичну цінність народних творів, на їх важливе соціально-виховне значення. Вони підкреслювали ту особливість народної поетичної творчості, яка піднімає трудовий народ на боротьбу, яка може „змусити його усвідомити свою силу, своє право, свою свободу, пробудити його мужність, його любов до батьківщини“².

¹ Й. Сталін, Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, К., 1950, стор. 148.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. II, Немецкие народные книги, 1929, стор. 26.

В. І. Ленін високо цинив народну творчість і не раз звертав увагу на необхідність її вивчення. Ознайомившись із збірником казок, Ленін з захопленням говорив: „...адже тут є чудові місця... Це справжня народна творчість, така потрібна і важлива для вивчення народної психології в наші дні“¹.

Й. В. Сталін вчить розуміти і любити народну творчість. Часто звертаючись у своїх працях до фольклорних образів, Йосиф Віссаріонович вчить досягати з їх допомогою граничної ясності думки. Так, наприклад, наводячи народні образи Антея і Геркулеса, підкреслюючи ними вирішальне значення для життя партії зв'язків її з широкими масами, з народом, — товариш Сталін підтверджує цим самим величезне пізнавальне і соціально-виховне значення образів народної творчості.

Основоположник радянської науки про фольклор О. М. Горький писав: „Справжню історію трудового народу не можна знати, не знаючи усної народної творчості...“².

Звертаючись до представників національностей Кавказу і Середньої Азії на Першому з'їзді радянських письменників у 1934 р., М. Горький закликав: „Збирайте ваш фольклор, учіться на ньому, опрацьовуйте його. Він дуже багато дає матеріалу... Чим краще ми будемо знати минуле, тим легше, тим більш глибоко й радісно зрозуміємо велике значення сучасного, яке ми творимо“³.

* *

*

Пристаючи до записування народної творчості, насамперед, необхідно чітко визначити мету і завдання, які має здійснити фольклорист у процесі збирання матеріалу.

Записувати, як відомо, треба всі кращі зразки народної творчості: пісні, частушки, коломийки, народні вірші, казки, оповідання, легенди, приказки, прислів'я, анекдоти, загадки і т. ін., але записувати слід цілеспрямовано, тобто шукати і записувати в першу чергу те, що забезпечує досягнення поставленої мети.

Можна, наприклад, поставити собі за мету зібрати кращі зразки всіх жанрів якої-небудь однієї місцевості, одного об'єкта: заводу,

¹ Вл. Бонч-Бруевич, Ленін о поезии. Набросок из воспоминаний, Хрестоматия „Русский фольклор“, М., 1936, стор. 21.

² М. Горький, О литературе, М., 1937, стор. 456.

³ Там же, стор. 481.

фабрики, шахти, міста, колгоспного села, радгоспу і т. ін. за якийсь певний період. Такі збірники народної творчості матимуть величезне наукове значення.

Можна поставити завдання зібрати народну поетичну творчість за певним тематичним принципом. Наприклад, про Сталіна і його соратників, Сталінську Конституцію, Радянську Армію, Велику Вітчизняну війну, партизанів і їх полководців — Ковпака, Федорова, Сабурова та інших, про славу плеяду лауреатів Сталінської премії та їх героїчну працю, або зібрати робітничий фольклор, народне поетичне слово про новобудови — будови комуністичного суспільства і т. ін.

Дуже потрібними і цінними можуть бути матеріали, зібрані за жанровими ознаками, тобто збірники пісень, частушок, коломийок, прислів'їв, приказок, загадок, або оповідань про Вітчизняну війну, партизанську боротьбу тощо.

Великий інтерес можуть мати записи казок від одного якогось талановитого казкаря, записи пісень від одного чи кількох кобзарів, гармоністів, записи художніх поетичних творів від обдарованих робітничих і колгоспних поетів (на зразок Сулеймана Стальського, Джембула, Фросини Карпенко, Параски Амбросій). Дуже важливими можуть бути записи народної творчості від видатних виконавців, записи художньої самодіяльності від гуртків, агітбригад і, зокрема, записи від виробничих колгоспних бригад, ланок, які, спаяні дружною колективною працею, створюють прекрасні пісні про вирощення високих урожаїв, про розвиток тваринництва, птахівництва тощо.

Ясність мети збирання, дотримання певного принципу в збиранні — територіального, тематичного чи жанрового — не кажуть за те, що збирач може записати тільки те, що його цікавить. Вишукуючи потрібний матеріал, збирач зобов'язаний записати всі інші гарні зразки народної творчості, які, може, й не зв'язані з його завданням, але які він зустрів під час збирання зразків народної поезії.

Записуючи народну творчість, збирачі обов'язково мають дотримуватися таких основних загальновідомих положень:

1) Записувати тільки кращі зразки народної творчості, а не все те, що зустрічається під час польової збирацької роботи.

2) Записувати народні твори в їх живій природній обстановці, безпосередньо з народних уст, під час виконання співу, розповіді, декламації тощо, без змін і додатків від себе.

3) Дбати за точний фонетичний запис народного твору, бо тільки такий запис може зберегти колорит живої народної мови, всі особливості місцевої говірки, без яких записи народних творів значною мірою втрачають свою цінність.

4) Спостерігати за тим, як за допомогою свого поетичного слова народ реагує на різні події, як поетичні твори служать йому зброєю у викритті ледарів, у боротьбі за виконання виробничих планів, у боротьбі за побудову комунізму.

5) Збирати додаткові відомості до тих творів, які відбивають події якоїсь певної місцевості чи пов'язані з діяльністю певних осіб.

6) Обов'язково паспортизувати твори, тобто подавати відомості під кожним записом про те, хто записав твір (прізвище та ініціали), коли (число, місяць, рік), де записано народний твір (в якому місті, заводі, селі, якого району, області), від кого (прізвище, ім'я та по батькові), його освіта, фах, вік тощо. Подавати якнайповніші відомості про виконавців народної творчості.

Крім цих обов'язкових положень, що їх повинен дотримуватися збирач народної творчості, особливо слід підкреслити величезне значення коментарів, якими треба доповнювати кожний запис народного твору. Зокрема найповніших коментарів потребують твори, присвячені певним подіям чи діяльності певних осіб, бо тільки таким способом може бути повністю розкрита величезна виховна й історико-пізнавальна цінність багатьох творів місцевого походження.

На якість запису впливає багато чинників, наприклад: досвід відбору й записування саме народно-поетичних творів; характер виконання творів; ступінь обізнаності збирача в діалектних особливостях мови тієї місцевості, де провадиться запис, уміння швидко записувати і т. ін.

Роблячи запис, треба стежити за розгортанням сюжету твору і передавати його якнайповніше, з усіма поетичними деталями, повтореннями й римами. Рими, як відомо, є не тільки складовими частинами народних пісень, дум, віршів, частушок, коломийок тощо. Вони часто зустрічаються також у народній художній прозі. Майже всі прислів'я і приказки побудовані на внутрішніх і кінцевих римах.

Щоб досягти максимально точного записування, збирачі повинні користуватися принаймні фонетичною транскрипцією, прийнятою

при записуванні матеріалів до Діалектологічного атласа української мови.

Оскільки якість виконання твору впливає на якість запису, треба вміти викликати зацікавленість народного митця у якнайкращому виконанні твору. Для цього збирач може розповісти про значення фольклору, про увагу партії та уряду до народної творчості й народних поетів. Іноді варто зачитати гарні зразки записів, зроблених у цій місцевості чи в іншій, якщо такі є.

Не слід забувати, що майстри народної творчості не механічно передають фольклорний твір, а імпровізують його. Тому не варто перебивати виконавця на незрозумілих для записувача місцях запитаннями чи зауваженнями. Якщо записувач не встигає записувати за розповіддю чи співом, він може лишати пропуски і продовжувати запис до кінця. Тільки після закінчення виконання твору збирач, за допомогою виконавця, повинен заповнити пропущені місця.

У процесі збирання зразків народної творчості збирачу варто ознайомитися з усім місцевим репертуаром, зібрати відомості про талановитих виконавців народної творчості, про особливості їх репертуару, їх адреси і т. ін. і користатися цими відомостями у дальшій роботі.

Так само фольклорист повинен перед тим як робити записи від виконавця чи гуртка, прослухати весь репертуар і, намітивши краще з нього, зробити запис. Якщо з тих чи інших причин зразу ж записувати не можна (знаходячись в дорозі), тоді слід зробити помітки, які твори варті того, щоб їх записувати. Потрібно тут же домовитися з виконавцями про місце і час, де можна буде провести записування.

* *
*

Пісні найчастіше записують індивідуально, але їх бажано записувати бригадою в дві особи. Записувати вдвох можна так: один записує два перших рядки пісні, другий — третій і четвертий рядки. Легше записувати другі два рядки, бо в українських піснях вони частіше повторюються ніж два перших. Обидва записувачі повинні залишати місця для запису пропущених ними рядків і заповнити їх зразу ж після виконання твору.

В інтересах точної передачі пісню потрібно записувати тоді, коли її співають, а не при переказі лише її тексту. Деякі пісні,

якщо їх записувати не з співу, а з проказування (диктування), можуть втратити характерний для них розмір і не відповідатимуть своїй мелодії. Наприклад, пісня про тугу полонянок у фашистській каторзі „Сижу та й думаю“, втративши під час запису свої повторення, свій розмір, який обумовлюється мелодією, може бути записана так:

Сижу та й думаю, коли йа вернус'а
до р'ідного краю,
до р'ідного бат'ка,
до р'ідної нен'ки,
до р'ідної р'ідн'і,
до р'ідної р'ідн'і, що йа так далеко
у чуж'ій сторон'і і т. д.

Такий запис був би невірний. Записувати треба з усіма повтореннями, які чуємо під час виконання співу. Наприклад:

Сижу та й думаю, сижу та й думаю:
Коли йа вернус'а, коли йа вернус'а } (2 рази)
До р'ідного краю. }
До р'ідного бат'ка, до р'ідної нен'ки,
До р'ідної нен'ки, до р'ідної нен'ки, } (2 рази)
До р'ідної р'ідн'і }
і т. д.

Отже, запис пісні з переказу її тексту, а не під час співу, часто псує її ритм, і пісня не завжди вкладається в свою мелодію.

Записувати треба і текст і мелодію пісні. Такий запис буде повноцінним. Якщо збирач не може сам записати мелодію, він повинен для цього запросити місцевих фахівців, музикантів і співаків або керівників музичних чи співочих гуртків. Після запису мелодії потрібно обов'язково подати до неї підтекстовку і повний текст пісні.

Найкраще записувати пісні на магнітофоні — апараті звукозапису, який тепер є в багатьох будинках народної творчості, будинках культури тощо. Співробітники цих установ, як відомо, вільно володіють технікою записування на магнітофоні і з готовністю запишуть цінні, цікаві пісні, на які вкаже збирач.

У тих випадках, коли в наявності є важливі пісні, але на місці немає можливості записувати їх з мелодіями, — збирач може пові-

домити про це Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Якщо при цьому збирач надішле тексти пісень, які переконливо підтверджуватимуть їх цінність, Інститут може командирувати свого співробітника для записання пісень на магнітофоні чи від руки.

Багато пісень співається на широко відомі мелодії. Тексти таких пісень треба записати, а про їх мелодію досить буде вказати в примітках.

Якщо пісні виконуються в супроводі інструменту, то бажано музичний супровід теж записати на ноти.

Частушки, коломийки, як і пісні, варто записувати з мелодіями.

* *
*

Записувати художню прозу, зокрема великі жанри — перекази, казки, легенди тощо, краще вдвох або втрох. Один з учасників веде запис з початку і до кінця. Інші записують діалектизми, специфічні вирази, зауваження на твір з боку аудиторії та реагування виконавця на репліки слухачів.

Художні твори народної прози, як і пісні, варто записувати на магнітофоні.

Найпоширенішим після пісень жанром в українській народній поетичній творчості є перекази, розповіді учасників Великої Вітчизняної війни, фронтовиків, партизанів про їх бойові епізоди; розповіді про боротьбу героїв праці за виконання і перевиконання післявоєнних планів відбудови й розвитку народного господарства і т. ін. Записуючи їх, збирач повинен вибирати такі розповіді, які, будучи високоідейними за змістом, є також емоційно-художніми творами.

Казки треба записувати так, як чуємо, і фіксувати в записі традиційні їх зачини, наприклад: „це було за царя Горошка, як було землі трошки“; традиційні речення в середині казки, як-от: „скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться“; традиційні кінцівки, наприклад: „оце вам казка, а мені бубликів в'язка“. Збирач особливу увагу повинен звернути на ті засоби і форми, якими казкар намагається „осучаснити“ казку, зробити її значимою, більш актуальною для наших днів.

Серед легенд особливо важливо записати такі, які звичайними для легенд фантастичними засобами поетично відображають наше героїчне сучасне.

У примітках до казок та легенд, крім паспорту (див. стор. 87), слід пояснювати, в яких вікових групах населення вони побутують, в яких саме умовах та яке їх значення.

Записувати прислів'я, приказки, загадки та інші малі прозові жанри народної творчості найлегше, але в силу сконденсованості в них народної мудрості, досвіду, треба їх особливо точно записувати і фіксувати, в якому середовищі побутує те чи інше прислів'я, приказка та ін.

Дуже привабливим для збирання є дитячий фольклор: пісеньки, частушки, казки, „лічилки“, „дражнилки“ тощо, які супроводять дитяче життя, гри, забави, розваги. Особливо варто звернути увагу на воєнізовані дитячі гри, що виникли під впливом розповідей героїв — льотчиків, моряків, партизанів, героїв трудового фронту та ін.

Записуючи дитячий фольклор, треба прагнути точного відтворення дитячої вимови та наголошення.

Фольклорист не повинен залишити без уваги художню самодіяльність культосвітніх агітбригад, будинків культури, клубів, гуртків художньої самодіяльності заводів, шахт, колгоспів, радгоспів, МТС тощо. Треба не тільки записати від них усі цікаві нові твори, і по можливості — на магнітофоні, але й зробити докладний опис виступів цих бригад та гуртків, їх засобів передачі художнього матеріалу, реагування слухачів на виступи і т. ін.

Не можна залишити без уваги роботу літгуртків, які працюють у заводських і колгоспних клубах, будинках культури, будинках народної творчості, в школах, педучилищах, інститутах, університетах тощо. Організація діяльності цих гуртків у напрямі збирання народної творчості може бути дуже корисною.

Збирач народної творчості повинен зокрема максимально використати місцеві, районні, обласні олімпіади — огляди художньої самодіяльності, взяти на облік і записати кращі зразки виступів. Особливо тут серед учасників цих оглядів-олімпіад, де збираються кращі митці народної творчості, можна знайти видатних виконавців як дожовтневого фольклору, так і народної творчості радянської доби і зробити від них записи.

З великою увагою слід збирачам поставитися до творів літературного походження, які, йдучи в народ через книжку, радіо, кіно, театр тощо, поширюються і живуть в усній формі, переробляються народом. Записи таких творів становлять великий інтерес.

Всі зібрані матеріали обов'язково повинні бути незабаром, на свіжу пам'ять, переписані начисто чорнилом.

Для зручності упорядкування і систематизації матеріалів треба переписувати начисто кожний народний твір (крім малих жанрів) на окремі аркуші і з одного їх боку. Це дасть збирачеві можливість вільно переміщувати записи і впорядковувати матеріали в залежності від принципу, що ним керується збирач: за тематичними, жанровими, хронологічними чи будь-якими іншими ознаками.

Малі жанри — частушки, коломийки, прислів'я, приказки, загадки, анекдоти тощо — можна переписувати начисто групами, кожний жанр окремо, але попередньо їх слід систематизувати за будь-яким згаданим вище принципом.

Залучення нових збирачів народної творчості — одне з важливих завдань кожного фольклориста. Знайомлячись під час збирання матеріалів з політосвітними й культосвітніми працівниками, працівниками преси, викладачами і студентами, агрономами, лікарями, вчителями й учнями старших класів, фольклорист має виявити серед них аматорів-збирачів, поінформувати їх про сучасні завдання збирання народної творчості, про основні вимоги до збирачів і закріпити з ними зв'язки обміном адрес. При цьому фольклористам слід серед широкої громадськості широко роз'яснювати, якою важливою, державного значення роботою є збирання народної творчості, що здійснюється скромними, непомітними трудівниками заводів, колгоспів, учбових закладів, лікарень, політосвітніх установ тощо. Їх робота по збиранню народної творчості заслуговує тієї високої оцінки і подяки, яку висловив ще 100 років тому В. Г. Белінський. Схвалюючи збирацьку діяльність тогочасних фольклористів, він писав: „Якої подяки заслуговують ті скромні, безкорисливі трудівники, які з неослабною наполегливістю, з величезною працею і жертвами збирають дорогоцінності народної поезії і врятовують їх від гибелі забуття“¹.

Облік кращих виконавців і творців фольклору — кобзарів, гармоністів, сопілкарів, цимбалістів, лірників, казкарів тощо, а також народних поетів і співців, які відзначилися своїми творами, що широко побутують серед народу, — є теж одне з найважливіших завдань збирача. Потрібно взяти на облік кожного видатного майстра народної творчості, з яким збирач зустрічається, і від кожного

¹ В. Г. Белінський, Соч., т. V, К., 1901, стор. 15.

з них слід зібрати відомості про інших майстрів фольклору. Відомо, що кожний, скажемо, кобзар знає кількох інших кобзарів і може дати відомості про них, назвати їх адреси, прізвища, вказати на вік, стать тощо. Так само і гармоністи, цимбалісти, лірники й інші народні музики і співці можуть назвати майстрів народної творчості, яких вони знають або про яких чули.

Збирачі народної творчості повинні тісно пов'язувати збирання матеріалів з ідейно-пропагандистською роботою серед широких народних мас.

Ф. Т. ЖИЛКО

ЧЕТВЕРТА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА

В Четвертій республіканській діалектологічній нараді, яка відбулася в квітні 1950 р. при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, взяли участь майже всі кафедри української мови університетів і педвузів України. На нараді були присутні представники з братніх республік: ст. наук. співробітник Ю. Ф. Мацкевич (Інститут мови, літератури і мистецтва Білоруської РСР), доцент М. А. Жидович (Білоруський державний університет), доцент В. І. Левчук (Ростовський педагогічний інститут).

Завдання по збиранню і вивченню діалектних матеріалів української мови визначив у вступній промові директор Інституту мовознавства дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський: „Нам усім слід якнайпильніше подбати про те, щоб поряд із збиранням діалектного матеріалу виразно і переконливо розгорталася та поглиблювалась наша передова наукова теорія, з'ясовувалась у моментах, що досі не потрапляли в коло уваги мовознавців, природа діалектних явищ української мови, встановлювались закономірності спостережуваного розвитку. Отже, і цілком опрацьований матеріал майбутнього нашого атласа, і весь діалектний матеріал у тому стані, в якому він перебуває зараз, мають стати для нас великим — може не буде перебільшенням сказати невичерпним — джерелом мовознавчих вражень, поштовхів для міркувань і будівання ґрунтовної, глибокої теорії відповідних явищ у світлі передової науки про мову“.

Одночасно зі збиранням матеріалів до атласа, опрацюванням

їх за методами радянської лінгвістичної географії нам необхідно, як на цьому наголосив Л. А. Булаховський, проводити пильне вивчення окремих говорів, груп говорів, оформляючи результати дослідження в статтях і монографіях.

У доповіді члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна „Про походження східних слов'ян“ на основі мовних матеріалів, крім критичного розгляду поглядів і теорій про походження східних слов'ян, було поставлене питання про вагу зіставлень даних археологічного картографування і лінгвістичних карт.

Після складання карт діалектологічного атласа, зіставлення даних лінгвістичної географії з археологічним картографуванням відкриває нову добу в розв'язанні питання про походження східних слов'ян. „Наша праця над Діалектологічним атласом української мови, — зазначив доповідач, — у зв'язку з укладанням діалектологічних атласів російської і білоруської мов дозволить, коли вони будуть закінчені, встановити безперервну історію сучасних діалектів не тільки феодальної епохи, але й епохи докласового суспільства“.

На нараді була поставлена доповідь доцента А. А. Москаленка (Одеський університет) про розвиток української діалектології після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наслідки дослідження окремих груп говорів української мови були висвітлені в доповідях доцента І. Г. Чередниченка (Львівський університет) „Говірки Закарпатської області як об'єкт діалектологічного дослідження“ та доцента І. Є. Грицютенка (Вінницький педагогічний інститут) „Спостереження над говірками Уланівського району, Вінницької області“.

Окремим конкретним питанням дослідження говорів української мови теж була приділена увага на цій нараді. Так, у доповіді викладача Одеського університету В. Л. Карпової „Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області“ розглянено найхарактерніші риси сільськогосподарської лексики говорів Одещини та зміни, які відбуваються в цій лексиці в нашу добу.

Вирішальне значення в справі збирання діалектного матеріалу до атласа української мови має якість записуваного матеріалу, техніка його збирання та фіксації. Як показав досвід спробного картографування матеріалу, зібраного до 1 тома Діалектологічного атласа, частина записів через порушення правил інструкції,

неправильний запис взагалі є непридатною як матеріал для складання діалектологічних карт. Питання якості зібраного матеріалу, техніка збирання і записування — тепер основні у нашій роботі. Від цього фактично залежатиме доля майбутнього атласа і тих студій, що будуть з ним пов'язані. На нараді цьому питанню була присвячена спеціальна доповідь ст. наукового співробітника Інституту мовознавства П. С. Лисенка „Огляд матеріалів, зібраних для Діалектологічного атласа української мови в 1948—1949 рр.“, яка друкується в цьому випуску „Діалектологічного бюлетеня“.

Питанням збирання матеріалів по топоніміці України була присвячена доповідь ст. наукового співробітника Інституту мовознавства К. К. Цілуйка „Програма для збирання матеріалів по топоніміці УРСР“. Топоніміка є дуже важливим, але ще надто мало використаним джерелом для відомостей з історії країни, історичної етнографії, географії, історії мови, діалектології. Допвідач подав і проект програми з топоніміки Української РСР, який був схвалений учасниками наради.

На нараді звернено було особливу увагу на організаційний момент у справі збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови.

Збирання матеріалів до атласа має бути цілком закінчене до 1955 р. Початком розгортання масового збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови був 1948 р., проте значна частина наших педвузів тоді не включилась в цю роботу. В 1949 р. більшість наших педагогічних вузів почала в значно ширших розмірах збирати матеріали до атласа. Але цей, по суті перший, рік масового записування виявив, що: 1) частина кафедр української мови фактично всю роботу по збиранню матеріалів до атласа переклала на студентів; члени цих кафедр, за поодинокими винятками, не беруть особистої участі в записуванні діалектного матеріалу; 2) за винятком невеликої частини, більшість вузів записує надто мізерну кількість матеріалів, внаслідок чого зриваються намічені строки виконання цього важливого урядового завдання.

Після Четвертої республіканської наради протягом 1950 р. тільки в частині університетів і педвузів намітився незначний злам в роботі по збиранню діалектних матеріалів.

Організація роботи по збиранню діалектних матеріалів до атласа на місцях, крім території І „квадрата“, залишається такою, що ставляться під загрозу зриву строки записування матеріалів,

бо після 1955 р. фінансувань на цю роботу не передбачається. Ось кілька цифрових показників:

Квадрати	Кількість пунктів, у яких записано діалектний матеріал	
	у 1949 р.	у 1950 р.
I	119	150
II	14	19
III	37	22
IV	80	58
V	51	47
VI	14	32

Якщо зважити, що до 1955 р. по всій Україні необхідно записати діалектні матеріали в 2500 населених пунктах, тобто на кожний „квадрат“ припадає записати щороку понад 100 населених пунктів, то зрозумілою стане картина загрози цілковитого зриву цієї роботи на більшій частині території України.

Є цілий ряд педвузів, а також окремі університети, які розгорнули досить значну роботу по збиранню діалектних матеріалів. Серед них на перше місце треба поставити Дніпропетровський університет (ректор І. В. Бортніков, зав. кафедрою української мови доц. В. С. Ващенко), Житомирський педагогічний інститут (директор Ю. Й. Ковмір, зав. кафедрою доцент Т. В. Баймут), Вінницький педагогічний інститут (директор О. М. Ткаченко, зав. кафедрою доцент І. Є. Грицютенко), Черкаський педагогічний інститут (директор І. І. Кобиляцький, зав. кафедрою ст. викладач М. В. Арінштейн), Сталінський педагогічний інститут (директор С. А. Ксенофонов, зав. кафедрою ст. викладач Ф. С. Горчевич).

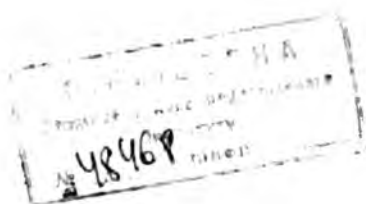
Фактично тільки ці педвузи виконують намічені за строками норми збирання діалектного матеріалу. Більшість же обмежується незначною кількістю пунктів щороку, розтягуючи таким чином записування на десятки років.

Частина педагогічних вузів фактично ще й досі не включилася в роботу: Ніжинський педагогічний інститут (б. директор Д. І. Кузнецов, зав. кафедрою української мови Д. Д. Герасименко), Сумський педагогічний інститут (директор Г. І. Носко, зав. кафедрою Є. М. Марківський), Харківський педагогічний інститут (зав. кафедрою О. Я. Петренко), Ровенський учительський інститут (директор С. П. Бондур, зав. кафедрою І. О. Борійчук), Луцький учительський інститут (директор І. Д. Білий, зав. кафедрою Г. П. Бацман), Дрогобицький учительський інститут (директор Г. К. Катренко,

зав. кафедрою В. М. Стеценко), Слов'янський учительський інститут (директор Н. Д. Деркач, зав. кафедрою М. К. Волинський), Харківський учительський інститут (директор І. Я. Сукаленко, зав. кафедрою О. Я. Петренко), Одеський учительський інститут (директор І. К. Загинайло, зав. кафедрою Є. М. Киблицька), Білгород-Дністровський учительський інститут (директор В. Ф. Семашко, зав. кафедрою З. І. Бутович).

Записування діалектних матеріалів провадиться за визначеною сіткою (з окремими, звісно, відхиленнями) тільки по I і III квадратах. Якщо по IV, V і VI квадратах не завжди в певних місцях можна визначити наперед пункти з суто українським населенням, то по II квадрату це зробити значно легше. Проте з метою плановості в організації записування необхідно тепер же скласти орієнтовні сітки населених пунктів, визначаючи один найдавніший населений пункт на території 100—190 кв.км, як цього вимагає інструкція до програми.

Четверта республіканська діалектологічна нарада виявила значні недоліки в нашій роботі, подолання яких забезпечить успіх у справі збирання діалектного матеріалу для атласа.

ХРОНІКА

Кафедра української мови (зав. кафедрою доцент В. С. Ващенко) Дніпропетровського державного університету (ректор І. В. Бортніков) в 1950 р. організувала діалектологічні експедиції студентів як під час літніх канікул, так і восени під час навчання (порядком виробничої практики). Експедиційними групами діалектний матеріал записано в 41 населеному пункті. Під час записування матеріалу найважливіші об'єкти дослідження — різні предмети, знаряддя та процеси праці — фотографувались.

* *
*

Частина студентів — дипломантів Ужгородського державного університету (зав. кафедрою української мови Є. Бевзенко) обрали темами своїх дипломних робіт питання діалектології. Відзначаються такі праці: „Говірка с. Жукового, Мукачівської округи“ студента Ю. П. Бігарі „Особливості говірки с. Кальника, Мукачівської округи“, студента І. П. Пагіря.

* *
*

Кафедра української мови (зав. кафедрою доцент Т. В. Баймут) Житомирського педагогічного інституту (директор Ю. Й. Ковнір) в 1950 р. надіслала 16 експедиційних груп для записування діалектного матеріалу в населених пунктах області. Експедиції записали матеріал в 26 населених пунктах. Крім того, зібрано

діалектний матеріал шляхом індивідуальних записів у 16 населених пунктах області.

Дублети зібраних матеріалів опрацьовуються в кабінеті мовознавства членами діалектологічного гуртка. На основі зібраних матеріалів 10 студентів — членів діалектологічного гуртка пишуть курсові роботи.

Студент факультету мови й літератури І. М. Пінчук працює над вивченням говірки с. Білокоровичів, Олевського району, Житомирської області. Він зібрав значні матеріали з лексики і фразеології, які надіслав до Інституту мовознавства АН УРСР.

* *
*

Студентка О. М. Чуйко (Київський державний університет) про свою участь у діалектологічній експедиції, яку провадив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР під керівництвом ст. наукового співробітника Інституту П. С. Лисенка в Олишівському районі, Чернігівської області, пише у звіті: „Спочатку ми ознайомилися з говіркою с. Смолянки, розмовляли з колгоспниками, привчалися вловлювати особливості говірки. Колгоспники і колгоспниці з готовністю відповідали на всі наші запитання, розпитували про життя в столиці Радянської України. Велику увагу ми приділяли розповідям колгоспників про їх життя, про роботу в колгоспі. Багато нам дали вечори, проведені серед колгоспників. Відпочиваючи після праці, колгоспники охоче розповідали про село і свою роботу. Це особливо допомагало нам вивчати говірку. Прислів'я, приказки, різні загадки мали для нас особливе значення. Записуючи їх, ми одержували важливий матеріал для заповнення різних розділів Програми.

Велику допомогу одержували ми і від місцевих учителів. Вони допомогли нам перевірити і уточнити відповіді з розділу фонетики й морфології.

Записували ми і багатий сучасний фольклор, чудові пісні, які складають і співають колгоспники, гуморески, приповідки про поодиноких ледарів та недотеп, що іноді ще зустрічаються на селі.

В с. Красилівці ми познайомилися з одним літнім колгоспником, малописьменним, що прочитав нам багато своїх віршів, які всі знав напам'ять. Цінний матеріал з синтаксису й лексики цієї говірки ми записали переважно від нього“.